

МИРОСЛАВ ІРЧАН

ВИБРАНІ ТВОРИ

В ДВОХ
ТОМАХ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ—1958

МИРОСЛАВ ІРЧАН

ВИБРАНІ ТВОРИ

ТОМ
ДРУГИЙ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ—1958

СМЕРТЬ АСУАРА

I

Місто скулилось, накрите чорним рядном ночі, і спало не спало — слухало. Напівсліпі ліхтарі безсило гоїдались і не знали, чи дочекають до ранку. А ніч змобілізувала всі сили, і не знати було, хто з ким змагається.

Головною вулицею промчався автомобіль, і полісмен, що ховався за бетонним рогом будинку, навіть не пробував записати номер за скорої їзду. Він ховався в цератовий мішок і не міг дочекатися зміни.

Ніч все більше розбухала темрявою, гнівливо супилась, а небо бурчало, клекотіло, черкало іскрами, як в кремін, і з великанських відер лляло дощ. А знизу, з порожніх провулків, вулиць, виривався буйний вітер і по-п'яному розкидав хвилі дощу, бив ними в стіни, вікна.

Не здержуючись, виривався з міста останній трамвай з синім світлом позаду і кинувся по залитих рейках на фермерські хутори. А там, на волі, на просторах —

в безтямі вхопили зубами одні одних і рвали себе, кусали, гарчали. Порожній трамвай з синім світлом придавлено бринів, як заблуканий комар за дротяною решіткою вікна, і щосили мчався. А довкола його — в сліпучому фіолеті — п'яний вітер вчепився придорожніх дерев і гнув їх додолу, бив дощем в обличчя, аж листя розліталось, і був байдужий, що —

блискавка золотою стрілою пробила груди насупленої ночі, пірнула в чорних зморшках і раптово —

затріскало, гримнуло, вдарило, а у відповідь з жаху чи дикого буяння заморгало все небо і застогнала земля скривавленими грудьми, пораниеними деревами, пшеницями...

Трамвай закліпав заплаканими шибками і останками сил рвонувся вперед, ніби хотів проскочити небезпеку. А за ним у погоні розчіхраний вітер загув, завив і не стямився, як спереду, там, де в фіолеті блискавки зарисувались контури великої будівлі серед піль, розрізала чорну шкаралупу неба сліпуча стріла, а слідом —

важким стогоном покотилися громи, загоготіли, за-термосили безсилою темрявою і — як оклик найвищої люті або розпачу —

гаркнули, затріскали, бабахнули...

(Комусь смерть!)

Трамвай здригнувся, кліпнув мокрими шибками, в розгоні просунувся ще кроків десять і пристанув біля високої темної загороди.

Вітер з божевільною радістю накинувся на сліпий вагон і бив його дощовими хвилями, гукав свистом, ври-вався всередину. А на передньому містку кондуктор черкнув сірник, глянув на годинника і кинув позад себе глухе слово:

— Десять хвилин після дванадцятої...

— Ну й ніч же! — відповів з темряви другий. — Якщо не затихне, то доведеться заночувати тут. Десь грім перервав проводи...

— Ще й біля такого місця зупинились... Джек! Як ти думаєш, чи в наш...

Але Джек не почув, бо над ними розколось небо, і землю сповнив пекельний регіт нових громів, а за вагоном застогнав, завив розлютований вітер...

II

...Асуар зняв руки з обличчя, випростав довго зігну-ту спину і здивувався, що довкола темрява. Десь унизу дзвонив телефон, а на коритарі гупали метушливі кроки вартових. З сусідньої камери кричав гугнявий Фред:

— Вартовий, світло! Блошиці мене на бачать.

На стінах заморгали відблиски блискавки, що ври-
валися крізь віконце знадвору. Асуар дивно здригнувся,
вийшов на середину камери і вдивився в загразоване
віконце, що блимало, ніби за ним хилитали чарівним
ліхтарем. І не чув громів, не бачив блискавиць. Ні, ні,
це він, Асуар, стоїть серед снігового моря в шкіряних
штаних і лисячому башлику і цілими годинами чекає
з батьком біля прорубу, доки зловиться навага. Він ще
маленький, скучно стояти на одному місці, але дома
мати й сестра, а вони знають, що батько й Асуар ніколи
не приходять з риболовлі голіруч.

А вечором вони повертаються до снігової халупи.
Легко мчать санки, запряжені в п'ять пар собак. Бать-
ко ляскає гарапником і гукає:

— Аей-я-я-я-я!

А він за спиною батька собі:

— Айя-я-я-я-я!

Весело біжать собаки, весело й Асуару. Він сперся
на високі опори санок і задивився в безкрає небо, що
на ньому грає північне сяйво. О, Асуар тямить!

Коли це було?

Дванадцять, тринадцять років назад?..

І ось — це не блискавка на стіні камери фіолетом
грає, це Асуар північним сяйвом рідної Аляски любує-
ться. Зайнялось небо, горить-палає, то знову ніжні звої
діамантових хвиль мчаться по темному небозводу і
розсипають круті доріжки незлічимої кольорів. Асуар
буйним вітром мчиться до царства неба й місяця і не
знає, котрою доріжкою ближче. Він буде там, на віч-
них полях, де ескімоси, що покинули сніги Аляски...

— Аей-я-я-я-я!

Крик батька і ляскіт гарапника розбуджує Асуара
з чарівних мрій, і він весело, безтурботно кричить і
собі:

— Аей-я-я-я-я!

На коритарі почувлися кроки вартових і заблмало
світло нафтових ламп. Асуар глянув крізь загразовані
двері на вартового, що завішував на стіні лампу, і від-
вернувся. Але вартовий, ніби відчув очі Асуара на собі,
підійшов до його камери, кинув снопом світла ручного
прожектора і:

— Час спати, ескімо! Ранком на суд...

Асуар не глянув. Відійшов в кут і присів на стільці. А надворі жалісно-довго завив вітер. Так... так... Це вітер рідної Аляски, що вповиває цілу країну в сніговий туман і мчить ген туди, на безкраї льоди, де ще не була нога навіть сміливого ескімоса.

В таку негоду біля халупи розпачливо виють собаки, і їх завіває дужий вітер снігами. І в таку негоду, в страшну ніч, примчали з порожніми санками собаки, без батька. Ніхто ніколи не довідається, де закрив він свої очі — в холодному прорубі чи в снігових горах?..

Чому загинув батько? Батько... Ось стоїть перед очима. Невисока постать, жовте обличчя в зморшках, добре, лагідне. Тільки в халупі при світлі гноту в тюленячій салі бачив Асуар чорні вуси й бороду, бо надворі вони завше були в білому інеї. Весело було, доки не зайшли до них «бліді обличчя». Вечорами він танцював, а батько й мати приспівували. А прийшли «бліді обличчя», принесли віскі, і батько розпився.

Чому загинув батько?.. Через «бліді обличчя». Поїхав на ловлю білих лисиць, з півпляшкою віскі. Поїхав дістати білих лисиць, щоб замінити в «блідих обличчя» за віскі. Поїхав, і ніхто ніколи не довідається, де ліг він — в холодному прорубі чи в снігових горах?..

І в таку негоду, як останні три собаки вили під халупою з голоду, він, Асуар, втираючи сльози, намащував запалі груди матері тюленячим салом.

А мати крізь стогін тихо мовила:

— Помру я, діточки, переселюся в царство неба і місяця. З батьком дивитимемось за вами крізь ті віконця, що ви бачите на небі в погідну ніч. Асуаре, сину мій єдиний, не забудь за неї, Акусту. Вона ще мала, вона дівчина...

— Клянуся, мамо, не забуду...

І Асуар, за звичаєм предків, шепотів: «Вона умирає, вона умирає»; а мала Акуста плакала, що не буде кому її голову ськати. І, за звичаєм предків, вони обоє після смерті матері викинули з халупи всі шкури і чотири дні не виходили надвір.

Асуар не може думати про це. Йому болісно, гірко, але він бачить! Не думає і бачить. Благословенний вітер теплої Америки, що пригадав йому рідну Аляску!..

Коритар залився ясным світлом електрики. Асуар ще нижче похилив голову і закрив долонями очі. Не треба

цього світла! Не треба! Він не тут, він там, де вільний вітер Аляски вповиває цілу країну в сніговий туман і мчить ген туди, де ще не була нога найсміливішого ескімоса...

...Надворі з шумом пронісся трамвай. Асуар закрив вуха. Не може він стерпіти в цей час цього брязкоту, шуму. З тою хвилиною, як він побачив цю машину — він, і сестра, і двісті сорок вісім ескімоських дітей, вивезених з Аляски, умерли. Хто вони сьогодні? Де вони?

До дверей підійшов вартовий, заглянув і знову:

— Ескімо! Спи, бо хутко на суд...

Але Асуар не чув. В темряві закритих очей бачив він двісті сорок вісім пар рук, що простяглися до нього, а скривлені стражданням уста кричали:

— Асуаре! Скажи їй за нас слово!..

III

В повному розгоні, під дикий вереск і свист юрби, закрите авто вкотилось в широкий двір, і за ним мигом закрилися широкі залізні ворота. Асуар цілком не звернув уваги, що в дворі було багато поліцаїв і що за високим муром ревіла хтива на кров товпа. Він спокійно пішов за поліцаями в будинок.

Велика біла світлиця була заповнена людьми — чоловіками й жінками. Коли двоє пузатих поліцаїв ввели Асуара, зала заметушилась, зашепотіла, загомоніла. Сотні пар очей пронизували його расовою ненавистю і злобою. Але Асуар навіть не глянув. Він тяжко опустився на лаву, ніби по довгій важкій праці, оперся ліктями на коліна і потонув в морі думок. Все, що оточувало його, було чуже, далеке. Був він тільки безпомічним білим ведмедем в залізній клітці.

— Суд іде!

Дужа рука поліцає вхопила Асуара, і він підвівся на ноги. Підвелася ціла зала. І чомусь перед очима стало обличчя сестри. Запалі очі в синявих кругах, обличчя вижовкле, худе, передчасно постаріле. А в сумних до безміру очах — сльози... Він похилив голову. Не треба, рідна Акусто... Не треба...

З правих дверей викотилась на підмосток з бильцями людина, схожа на велику бараболу. Очі і ніс — це очка

бараболі, що ось-ось почне пускати кільця. Шия і голова — одне. Не знати було, де кінчалася шия і де починалась голова. Був це містер Джонсон, головний суддя, відомий з лагідної влачі, виrozumіння і справедливого вирішування справ. Він навіть не глянув на залу, тяжко докотився до високого крісла, сів і запухлими, ледве видними очима вдивився в широке вікно. А в думці: «Чи дуже потерпіли мої лани пшениці в останню ніч? І чому досі той триклятий Морісон не явився ще з рапортом?..»

Бундючно, з неприродною надутістю, засіли на своїх місцях по боках судді, присяглі. Були це дрібні торговці, декілька багатих фермерів і двоє попів. Містер Джонсон повільно крутнув головою вправо, потім вліво, спідлоба глянув на залу і горляним, ніби силуваним голо-сом почав:

— Приступаємо до злочину Джона Асуара. Та-а-ак... По-перше, вислухаємо свідків... Містер Сімсон!

До бильців підійшов високий, сухорлявий, з поритим віспою обличчям, полісмен. З привички чи із знервован-ня його ліва шелепа то корчилася, то знову розгладжу-валася.

— Що ви можете сказати, містер Сімсон?

Полісмен на хвилину спустив голову, задумався, а потім чітко, ніби вибивав на барабані, сказав:

— Я стояв на Чотирнадцятій вулиці. Було приблизно пів на дев'яту вечором. До мене спокійно підійшов якийсь чоловік, думав, за довідкою. Я нахилився, щоб за гуркотом трамваїв і авто почути його. А він мені: «Містер, в домі містера Свансона нещастя. Будь ласка, зайдіть!» — «Яке нещастя?» питаю, а він коротко: «Убивство». Звичайно, я зараз же пішов, він за мною. По дорозі ми не балакали, бо по правді я не йшов, а біг. Коли ми вбігли в першу кімнату містера Свансона, побачив я таку картину: біля каміна, ось так як би тут, в калюжі крові лежав ниць головою містер Свансон, а під дверми до сусідньої кімнати ще хрипів його син Вальтер. У кутку ж, під вікнами, ось як би тут, сиділа зібгана дівчина. В першій хвилі я розгубився, знаєте, таке видовисько може зворушити найбільш твердого чоловіка. Але в тій хвилі підійшов до мене він (полісмен хитнув головою в бік Асуара), подав мені закривавлений кинджал і спокійно сказав: «Ось вам, містер, кинджал,

і самий я в вашому розпорядженні. Це я забив обох Свансонів. Робіть, що вам кажуть ваші закони». Звичайно, я негайно протелефонував на станцію і...

Містер Джонсон коротким рухом руки припинив полісмена.

— Дякую, містер Сімсон. Мені треба було знати це, що ви сказали. Далі я знаю добре.

Після цього було покликано ще декілька свідків, переважно сусідів Свансона і його близьких приятелів, що висловлювалися про небіжчика, як про найідеальнішу людину в світі і ніяк не могли зрозуміти страшного вчинку Джона Асуара. По правді, ніхто з інших свідків нічого не бачив, тому й їхніх зізнань майже не слухали.

А коли містер Джонсон покликав Асуара, зала перестала дихати і сотні очей врізались в присадкувату, широкогруду постать ескімоса. Всі задревіли в чеканні його мови.

Асуар глянув на суддю. Холодне й спокійне було його темножовге обличчя з надто висуненими щелепами. Горішня губа віддувалась, і тільки це надавало йому вираз болю або здушеного страждання.

— Твоє ім'я і прізвище?

— Зовуть мене Джон Асуар...

— Кажіть: «Пане суддя»,— шепнув поліцай і торгав за руку.

— Джон Асуар, пане суддя. Власне, тільки в Америці мене назвали Джоном, коли хрестили.

— Тобі двадцять два роки?

— Двадцять третій.

— Тебе обвинувачують в забитті місіонера Філіппа Свансона і його сина Вальтера. Признаєшся до цього?

— Як мені не признаватись, коли я сам покликав поліцію і віддався в її руки. Ескімос, пане суддя, ніколи не бреше.

— Що було причиною твого страшного вчинку?

— Споконвічний закон ескімосів велить не терпіти тяжкої образи.

— Чим образив тебе покійний містер Свансон з сином? Розкажи докладно. Цей будинок є святинею справедливості, і ми вислухаємо тебе.

Асуар черпнув широкими грудьми повітря, ніби набирив сили, і спокійним, дзвінким голосом промовив:

— Я один тут, і мої слова будуть чужі для вас. Але

я не тільки ескімос, а теж людина, до того,— дякуючи білим американцям,— цивілізована людина...

— Тим сумніше, Джон Асуар,— пробуркотів містер Джонсон.— Тебе вчили, ти прекрасно володієш англійською мовою, мав змогу читати і — такий страшний злочин!..

— Пане суддя! Це, що я забив Свансона і його сина — марниця. Містер Свансон живими похоронив двісті п'ятдесят молодих ескімосів, і за це ніхто його не судив.

— Ти плетеш дурниці! Говори за себе, а не за містера Свансона.

— Пане суддя! Говорити за себе і не згадувати містера Свансона — не можна. Якби не він, я ніколи не бачив би теплої Америки і ніколи не стояв би перед вами.

— Говори, що знаєш. Суд хоче почути правду.

— Пане суддя! Перш всього я хотів би подати до відома всім тим, що слухають мене, ось що: в тих простих, диких, як кажуть білі, ескімосів, є три головні заповіді: не брехати, не красти і дотримувати слова. А я, Асуар, ескімос, і в моїй мові будуть всі три споконвічні заповіді мого далекого народу. Я розумію, мене обвинувачують, і я не відрікаюся того, що зробив. Але ж чому відрікаються білі американці, коли їх обвинувачують?

— Хто їх і в чому обвинувачує?

— Я — син вимираючого ескімоського народу!

— Джон Асуар! — піднесеним голосом озвався містер Джонсон.— Тут суд, а не конгрес!

— Пане суддя, я стою перед судом і повинен оправдати свій вчинок. Я бороню себе, бо я не лише ескімос, але й людина. Ніхто ж більше не оборонить мене.

— Тут є твій оборонець.

— Мій оборонець назначений судом, і суд платить йому за це. Як може він боронити мене? Я, пане суддя, вже дванадцять років з Аляски і знаю, що обвинувачені мають право оправдуватись на суді.

— Оправдуйся!

— До забиття містера Свансона і його сина мене довела в першу чергу трагедія мого народу. Я слабкий, щоб порухатись з усіма тими, що заподіяли нам страшну кривду. Я знав Свансона...

— Не розумію тебе, говори простіше!

— Білі люди найшли нас на нашій півночі в тихо-

му, трудовому житті і почали винищувати нас. Прийшли з обманом, використовували нашу тяжку працю і взамін дали нам алкоголь, сухоти, сифіліс...

— Це не має нічого спільного з справою...

— Це одна з головних причин справи, пане суддя. Містер Свансон був одним із тих, що в одній руці йшов між нас з хрестом, в другій з пляшкою віскі. Висока чеснота містера Свансона була в його багатстві, що виросло з наших шкір, одержаних за безцінь.

— Це не цікаво нам.

— Аляска — земля моїх предків, пане суддя, і люблю я її не менше, як ви свою Америку. І наша Аляска, швидше чи пізніше, загине, стане жахливою сніжною пустелею, бо білий чоловік жити в ній не буде. Білий чоловік своєю далекосяглою зброєю винищив північного оленя, що давав нам теплий одяг і м'ясо. Білий чоловік привіз нам свою поживу, що...

— Доволі! — крикнув містер Джонсон. — Ми судимо тебе, а не білих людей. Говори за себе.

Асуар здвигнув широкими плечима, підніс брови і здивовано спитав:

— Невже в святині справедливості не можна говорити правди?

— Ми судимо тебе, а не білих людей. Розумієш?

— Розумію, пане суддя. Ви судите ескімоса. Та ось про ескімоса. Дванадцять років тому містер Свансон забрав з Аляски двісті п'ятдесят ескімоських дітей, власне юнаків від п'ятнадцяти-вісімнадцяти років. Я і моя сестра Акуста були найменшими, бо наші батьки померли, і ми були сиротами. Всіх нас перевезли в місто Чемаву, до індійської школи, де вчили чотири роки. По закінченні школи декількох повезли назад в Аляску на вертати ескімосів на християнську віру, інших відпустили, і вони розбрелися по Америці, стали чесними робітниками, погорджувані гірше собак білими. Наші ж дівчата стали проститутками, бо хотіли жити...

— Що сталося з тобою?

— Я, пане суддя, перетворився в раба. Продавав себе скрізь, де міг, і ніколи не відчував в цій країні, що я людина. Для мене завше була найгірша і найдешевша робота, найгірший нічліг і найпідліша їжа. Бо я був ескімосом...

— Що сталося з твоєю сестрою?

— Мою сестру, як наймолодшу, задержав містер Свансон біля себе за прислугу і переїхав з нею в це місто. Я не міг покидати сестри, мене зв'язувала з нею не лише одна кров, але й клятьба, дана вмираючій нашій матері. Згодом і я приїхав сюди і раз в тиждень відвідував її в домі Свансона. Перед роком Свансона розбив параліч, і він викликав з Каліфорнії свого сина. Два тижні тому, коли я вечором навідався до сестри, найшов її в сінях півживою. Я взяв її на руки і заніс на кухню. Довго не хотіла вона сказати, в чому річ, але її посиніле від страшних терпінь обличчя свідчило, що з нею трапилося нещастя. Вкінці призналась. І так, пане суддя, починаючи з сімнадцятого року життя, моя сестра служила набожному містерові Свансону не лише працею, але й тілом. Мені не говорила цього, боялась. Містер Свансон лякав, що я заб'ю її. А коли приїхав його син Вальтер — заступив місце батька. Безплатна вигода, пане суддя...

— Говори до речі!

— Говорю до речі. Коли я спитав сестру, що з нею скоїлось, заливаючись слізьми, оповіла ось що: від молодого Свансона вона завагітніла і недовго перед моїм приходом сказала йому це та питала, що буде з нею. Але він тільки зареготав. Тоді сестра — з розпачу чи болю — кинулась до його, але... вона запрацьована, замучена, слаба, і молодий Свансон відкинув її від себе, а в додатку з усієї сили копнув в живіт. Вона впала і зомліла. В цей час сестра знаходиться в тюремній лікарні, і ваші лікарі можуть посвідчити причини її недуги.

— Що ти зробив опісля?

— Опісля, пане суддя, я пішов просто до кімнати старого Свансона і застав Вальтера, що читав святу біблію батькові. Я знаю, ескімос ніколи не бреше, і моя сестра не брехала. Споконвічний ескімоський звичай велить за образу платити ножем. Тому я, не думаючи довго, втопив ніж спершу в горлянци молодого Свансона, потім старого...

На залі ахнули. Розмальовані жінки закрили обличчя долонями, десь в кутку зашльохали, а в очах чоловіків відбився жах і застиг на скривлених виголених щелепах.

— І не побоявся ти бога?

— Який там бог, пане суддя, коли містер Свансон,

що навіть спав із святою біблією під подушкою, не мав ні жалю, ні милосердя?

— А ти ж християнин!

— Пане суддя, біла Америка охрестила мене і розхрестила. В Алясці ми не віримо ні в віщо, але за це всі ескімоси працюють. А в Америці люди моляться богові, і одні працюють, другі живуть з їхньої праці.

Я сам знаю — моя праця завше була більше варта і білі одержували за неї куди більше. А бог дивиться на це, пане суддя, і мовчить. Хіба він добрий і справедливий?

— Сідай! — гнівно крикнув містер Джонсон і засопів, закрехтів.

— Сі-дай! — ще лютіше закричав, коли заглянув, що Асуар стоїть. Двоє поліцаїв торгнули його за руки і посадовили на лавку.

Здавалося, що в залі ні душі. Очі всіх уп'ялися в містера Джонсона, і ніхто не знав, що буде. А містер Джонсон, покрехтуючи, витер високий лоб хустиною, хмарно кинув в бік оборони очима і промимрив:

— Оборонець! Ваше слово.

З місця підвівся молодий, за останньою модою зодягнений чоловік і, витираючи жовтою фланелею круглі окуляри в роговій оправі, рівним, монотонним голосом, без найменшої цікавості, почав розказувати, що злочин Джона Асуара суд повинен розглядати, як учинок мало-розвиненої людини із спадщиною дикунських звичаїв. З психологічного боку злочин можна до певної міри оправдати. Джон Асуар, як і інші ескімоси, привезені в Америку в цілком відмінні умови і клімат, без широкої симпатії, попали в тужливість і меланхолію, а зв'язані некультурними традиціями, не раз кидались з ножем на противників за образу, і не один із них попав уже в тюрму. Він певен, що Джон Асуар жаліє свого вчинку, і тому хай суд не вирікає надто гострої кари.

Майже ніхто не слухав того молодого оборонця, що нагадував дзижчання мухи. Всі знали, що це тільки суха формальність.

Містер Джонсон гнівними очима зупинився на Асуарі і вдавано спокійним голосом спитав:

— Це правда, що ти, Джон Асуар, жалієш свого вчинку?

Асуар встав і так же спокійно, як давніше, дзвінким голосом відповів:

— Я, пане суддя, жалію тільки одного, а це: що не можу повернутися до мого нещасного народу і сказати йому всю правду про вас, білих американців...

Містер Джонсон закрутився на кріслі, з трудом підвівся, почервонів і, вказуючи пухлою, короткою рукою на Асуара, хрипливо крикнув:

— Виведіть його!

Поліцаї схопили Асуара за руки і потягнули до виходу. В залі зчинився рух. До краю обурені джентльмени і леді уголос негодували, а деякі навіть кричали.

Містер Джонсон і судді присяглі вийшли.

Пузатий службовець проревів перерву.

IV

Коли після трьох дзвінків Асуара знову ввели в залу, суд був на своїх місцях. І коли містер Джонсон закінчив читати присуд словами:

«...Засуджено на смерть на електричному кріслі» — зала задрижала від гучних оплесків і похвальних окликів.

Асуар не здригнувся. Нічого іншого він не чекав. Чеснись загадав він свою недужу, зневажену сестру Акусту, і заболіло серце, що залишиться вона одна, беззахисна.

— Джон Асуар! — почувся голос містера Джонсона. — Присуд піде ще на затвердження губернаторові. Ти ще можеш бути помилуваний. Останнє слово за губернатором.

Асуар випростався, гордо підвів голову і чистим молодим голосом спитав:

— Пане суддя! Чи можу я в цій святині справедливості сказати своє останнє слово?

Містер Джонсон завагався.

Але в залі запанувала така могильна тиша, що він не по своїй волі, якимсь чужим, тихим голосом відповів:

— Можеш.

— Пане суддя і всі ви, що тут зібралися! Я вас прохаю, перекажіть всім, що я, Асуар, син вимираючого ескімоського народу, від імені сорока тисяч рештків його, перед обличчям смерті передаю всім тим, що прийшли в нашу тиху країну не працювати, а обманювати і ви-

нищувати нас, мирних людей півночі,— передаю... тяжке прокляття!!!

Широко відкриті очі чоловіків і жінок застигли, зціплені таємним, незрозумілим жахом. Дужі слова засудженого на смерть ескімоса кістяними кілками пробили їхні серця, і ніхто з них не смів навіть поворухнутися.

Містер Джонсон похилив голову і не знав, що робити йому. За хвилину, не дивлячись, ліниво махнув рукою, і поліцаї тихо, щоб не порушувати спокою, вивели випростаного, з підведеною головою Асуара. Його чорні очі блищали дивним вогнем. Може, грало в них північне сяйво рідної Аляски і він бачив за діамантовими хмаринками тисячі ескімосів і своїх батьків, що дивились крізь ясні віконця з царства неба і місяця. Може... Він не знав...

Містер Джонсон глибоко зітхнув, з усієї сили заплющив очі, потім здвигнув плечима, тихо повернувся і вийшов у бічні двері. За ним — присяглі судді.

V

Годинники цілого міста показували одинадцять вечора, коли в невеличку кімнату окремого червоного будинку троє людей в темносиніх одностроях ввели Асуара. Здавався він спокійним, тільки обличчя неначе почорніло і очі запалились, погасли. Був лише в сорочці, верхню блузу зняли ще в першій кімнаті. Слідом за ним ішов високий, худий, як англійський хорт, піп і читав із книжечки в синій оправі молитви. Асуар не звертав найменшої уваги на попа. Він, ніби з цікавості, оглянув кімнату, освічену чотирма великими лампами, і повільно, буква за буквою, почав читати напис над бічними дверми: «З бер і г а й т е т и ш и н у!» Потім глянув перед себе і побачив посередині крісло, від якого йшли дроти, що зникали під розісланим на підлозі темнозеленим килимом, і багато ременів, що звисали з крісла.

Двоє гарно зодягнених людей стояли збоку і хмуро дивилися на Асуара, третій в чорному халаті оглядав біля стільця дроти. Ніхто не промовив ні слова. Один із службовців взяв Асуара за праву руку і повів до крісла. Але Асуар легко визволив руку, повернувся обличчям до дверей, стиснув зуби, аж щелепи затріщали, гли-

боко вдихнув повітря і сів. Люди в одностроях почали перев'язувати ременями його груди, прикріплювати його руки й ноги. І згадав Асуар, як бувало батько прив'язував його до каяка — маленької ескімоської лодки,— як їхали вони поміж кригами... Це було давно, дуже давно... В сніговому тумані і стогоні морозних вітрів розгубився час... Аляско, рідна країно снігів і північного саява! Останнє зітхання тобі!

Піп станув за плечима Асуара і бубонів молитву. Пикатий чоловік в чорному халаті підійшов ближче, поприкріплював кінці дротів до тіла Асуарового, потім вложив на його голову ковпак з мокрою губкою, а на обличчя маску, що закривала все, окрім губ.

Асуар чув все і знав, що ось-ось перестане він жити. Але — чомусь не вірилось йому, що він так хутко помре. Не вірилось, може, тому, що він не думав про смерть, про цю жахливу кімнату і крісло. Це він засинає після тяжкого сну, це стара мати кутає його в шкіри, щоб не змерз. А батько шось гуторить, але Асуарові не чути слів, він зарився в шкіряний мішок і засинає... Засинає...

В гнітючій тишині гуділи слова однотонної, бридкої молитви.

Один з гарно зодягнених людей, очевидно лікар, витягнув годинника і поклав на руку. Малий годинник нервово забився, затріпотів, чітко затакав і почав змагатися з придавленою, докучливою молитвою. Під стіною, біля включателя стояв вже пикатий чоловік у чорному халаті і не відводив очей з того, що держав у руках годинника.

...Тік-так-ті-ті-так... Тік-так-ті-ті-так...

«І остави нам довги наші, як і ми оставляєм довжникам нашим...»

...Тік-так-ті-ті-так... Ті-ті-ті-так... так-так...

Чоловік з годинником хитнув головою. Пикатий в чорному халаті злучив кабель з включателем.

І — не стало чути годинника, ні молитви. Тріскіт, шипіння, скрегіт двох тисяч вольт і дев'ять ампер — заглушив все. Здавалося, що скрегоче тверде каміння великих жорен. Піп перейшов з-за крісла і станув перед обличчям безпомічної жертви.

Асуар здригнувся. Пальці рук судорожно стиснулись, жили повільно стали розбухати, синіти, ціле тіло

витагнулось, і по ньому струмками поплив рясний піт. Він почав рватися, з почорнілих уст потекла піна, стілець і ремені затріщали.

Електричний струмінь паралізував серце, впився в нього, зціпив.

Ціле тіло закипіло.

А дві тисячі вольт і дев'ять ампер дзижчали, шипіли, скреготали.

З голови і цілого тіла піднялась пара, голі частини стали синіти, потім чорніти.

Дванадцять секунд — вічність ціла!

І в тій вічності згорів на вугіль сміливий син вимираючого народу холодної Аляски — Асуар.

Канада, квітень, 1927

БІЛА МАВПА

Потяг мчався безмежними саскачеванськими¹ степами, і краєвид обабіч був такий скучний, як мій товариш подорожі. У вікні — рівний океан землі, з рідко розсіяними хуторами, що фата морганою появляються на обрії і зникають. Напроти мене — сухе, кам'яне, обличчя рудого Джорджа Морфі, похоже на пізній, зморщений огірок, з нерозлучною короткою люлькою в зубах. Смокче, безцеремонно спльовує і мовчить. Про віщо думає він так багато? І чи хвилювався він коли-небудь у житті? Чи був він колись малим, жвавим хлопчиком? Здається, що він ніколи не бачив сонця. Родився в сірій імлі, виріс у ній, живе нею. Я знаю: ось хай зараз розіб'ється потяг, то він — з окривавленою головою так само спокійно вийде з вагона, посмоктуючи люльку, і холодно, ніби нічого не було, стане оглядати місце катастрофи.

З Джорджем Морфі познайомився я недавно, місяців два тому. Коли прийняли мене до праці в лісі — він був уже там. Я полав у групу, де був він десятником. Його любили.

Балакав рідко, жив з усіма, як рівний.

На літо лісну працю припинили, і ми повертали додому.

Власне, тільки Джордж їхав до свого міста, а я мав на меті східну Канаду і працю в одній із більших фабрик.

Ніколи і в нічому не дивував мене Джордж, окрім

---

¹ Саскачеван — хліборобська провінція Канади. (Прим. автора).

одного: в лісі бачив я не раз, що в той день, коли привозили до нас пошту (а привозили лише раз на тиждень), він був неспокійний. А коли старий Джон доручав йому листа, брав обережно, закладав у верхню кишеню, набивав люльку, закурював і відходив подальше в ліс. А опісля цілий вечір писав. І дуже цікаво було, від кого одержує і кому пише цей високий кістяк, обтягнений жовтою шкірою, листи! Але не було сміливості розпитати. Ніяково. Яке мені діло? Кожний має своє...

Я відвернув очі від вікна і глянув на Джорджа. Смоктав люльку і вперто дивився на мене. Невже відгадав мої думки?

— Чому ти не женишся, Білл? — спитав мене холодним, трохи гугнявим голосом.

Мене здивувало питання і чомусь затурбувало.

— Чому питаєш?

— Час. Ти молодий, здоровий...

В моїх очах майнуло декілька жіночих постатей, злобно зіпілося серце. Згадав зразу все, що залишилося за мною.

— Боюся закону, Джордж. Бачив не одне, повір, не видержав би, вбив би...

— Не бійся закону, Білл, бійся судді. Закон лиш обрuch. Нагнеш, куди захочеш. І обійдеш, як треба...

Він сплюнув і сидів далі байдужий, холодний, ніби не балакав зі мною цілий день.

— А хіба ти жонатий, Джордж?

По хвилі хитнув головою.

— І щасливий?

Чвиркнув слиною, високо підніс рідкі брови як мудрець, і:

— Щастя не покажеш, ані перекажеш...

Мене щось стиснуло в горлі і хотілось вибалакатись перед тим холодним далеким чоловіком, байдуже — зрозуміє він мене чи ні. Ми чужі собі, але ж у моєму серці накопало і бажалось прочистити його від гіркої жовчі. Місяцями носив у собі... А до того — Джордж вразив у найболючіше...

— Джордж! Ти питаєш, чому я не женюся? Так ось послухай. Мені все одно, я не те, щоб великим моралістом був. Я, повір мені, останній заробіток віддам проститутці, що продає себе ради хліба. Але слухай. Часто думав я над тим, про що питав ти недавно. Одинокий

я, роками блукаю оцими дикими преріями і — ніякої мети. Ні в кого теплого, ласкавого слова...

— Ласкаве слово ліпше, як «пай»¹!... — крізь зуби вищідив Джордж.

— Я знаю. І тому — тому мені тяжко. Мав я чимало приятелів, гарних, добрих товаришів, що в них були жінки. І, може, це тільки в цій холодній країні долара, — але всі вони, за малими винятками, були не товаришками життя своїх чоловіків, а освоєними мавпами, порожніми, роздразненими... Всі їхні думки зосереджувались на власних колінах, де кінчалися їхні спідниці і де спочивали очі кожного мужчини. Вони знають про це, і це лоскоче їх. А все їхнє життя — це вічне передягання себе і мавпування кожної другої мавпи. І, знаєш, не це болить. Болить те, що чоловіки отих мавп — це виснажені працею літ мученики. Жовті, погорблені, худі...

Джордж глянув на мене, сплюнув і не сказав нічого, але я не міг відгадати, що говорили його очі.

— Ти послухай, Джордж Морфі! Між іншим, ось що. В твоєму ж місті, місяців три тому, зі мною трапилась історія, що й була причиною того, що я попав у ліс до тебе. Якби не те, я, може, до сьогодні сидів би в місті. Так ось.

Ти знаєш, коли в нашій країні близько весна, тоді на небі грає вечорами північне сяйво. Тоді палає небо. З усіх боків наступають на тебе армії прерізних кольорів, розбиваються, гинуть в безмежних просторах і знову родяться. Розсипаються ніжнозеленими діамантовими хвилями, в'ються, як гадюки, горять фосфоричними вогнями. І кожного вечора тисячі людей любуються цією дивною красою природи.

Любувався і я. І одного вечора в міському парку я випадково і доволі оригінально познайомився з молодю, гарною жінкою. Ти не думай, Джордж, що воно так собі. Кажу — гарною, а я мало в житті називаю щобудь гарним. Була це струнка, ясноволоса жінка — якщо тобі снилась коли-небудь найкраща дівчина, якої немає в світі, так це вона...

— Безумно люблю дивитись на таке небо!.. — сказала захоплено.

---

¹ Пай — англійська назва солодкого пирога, що в Америці вважається майже необхідною їжею. (Прим. автора).

— І я, леді...

Це було наше ближче знайомство. Вона, Джордж, так розумно говорила!

— Коли воно отак шаліє, родяться в мене дивні почування. Хотіла б полинати туди і скупатися в тих яснозелених хвилях...

— Це було б прекрасно, леді,— відповів я, не тямлячи себе. — Бо ти лиш подумай, Джордж! Якщо тобі у сні...

Джордж грубо сплюнув і перепинив мене своїм холодним, байдужим:

— Ну, і...

— Ну, і ми зустрічались вечорами, хоч північного саява вже не було. Балакали різне, але тільки не про себе. А я, признаюсь тобі, Джордж, був найбіднішою і найщасливішою людиною нашої просторої країни. Я готовий був зробити для неї все. В мене було ще трохи грошей, запрацьованих літом. І коли я купив їй дещо з дрібниць та прохав не образитись — вона приймала.

— Дарунки дешеві, але кохання дороге...— гугняво замітив Джордж.

— Це правда! Свята правда, Джордж! Так ось, слухай далі. З тиждень пізніше, коли я і найсвятіша істота під сонцем пізнім вечором повертали з кінотеатру, вона запропонувала відпровадити її додому. І коли прийшли ми на Мек-рей вулицю, вона зупинилась перед поверховим будинком і:

— Я вам дуже дякую...

А я мовчав. Мої очі говорили: куди ж я без тебе піду! І вона зрозуміла.

— Якщо хочете, зайдіть на хвилинку. Я сама...

Я не знав ні її імені, ні хто вона така. Не питав ніколи, боявся дізнатися. І не тямлю, летів я на перший поверх доволі брудного будинку, чи...

Знаю тільки, що нараз опинився в теплій кімнаті, що була найкращою кімнатою, яку я коли-будь бачив. І відчув, що я близько неї. Ти зрозумій, Джордж, ось така, ну, може, дещо нижча за тебе. Обличчя вилягає з найкращої форми. Волосся — як доспіла пшениця наших альбертійських степів, а голос, голос, Джордж, і рухи...

— Дурниця! Ти розкажуй, що було...

— Хіба я в силі описати її? Ну, чорт побери! Словом — я заночував. Ти розумієш, Джордж? Все можна

описати, все можна розказати, але коли життя буває в ніжних туманах північного сьйва, хіба це можна переказати? Як л'яний, прожив я з нею цілий тиждень! Цілий безсмертний тиждень! Що діялось у місті, в цілому світі — я не знав. Навіщо? Коли людині полічені години, хіба стане вона цікавитись здоров'ям її бабусі? Вспів я тільки довідатись, що в неї був, власне, є чоловік. Десь він є, щось робить. На моїх очах одержала вона два листи і відписала на них. Але я не цікавився. Мені важко було повірити в це. Здавалось, що ми роками живемо отак щасливо, затишно, не відаючи ні про що. Я вибрав з банку всі мої гроші. Купував їй все, чого тільки забажала.

Зодягнув її, як сама хотіла. О так, Джордж, кохання дороге, але — мужчина стає вісімнадцятим ослom, коли опиниться в теплих обіймах жінки... Ну так.. і звав я мою святу — Білою Мавпочкою. Спершу сердилась, потім сміялась. А сміх в неї, Джордж, розкішний. Отак — котиться, котиться, котиться, як хвилі Тихого океану, як...

— Ну, і...

— Ну, і вкінці, коли моя кишеня стала тоншою, як мої святі почування, а ми в пізню ніч лежали поруч на білій постелі, я осмілюся сказати:

— Слухай, Біла Мавпочко! Я не хочу знати твого імені і хутко піду від тебе, щоб ніколи більше не зустрітись...

І розумієш, Джордж, вона розплакалась... Розплакалась широко...

— Жінка, Білл, сміється, коли може, а плаче, коли сама захоче...

— Може, й твоя правда. Але я сказав: не хочу знати твого імені і хутко піду від тебе. Скажи мені: що змушує тебе жити отак? Чи ти вже така бідна? Ти ж узяла мене просто з вулиці і живеш, а мене ж не знала ти...

І вона, Джордж, довго мовчала. Довго мовчала. Чи соромилась, чи... я не знаю. Але потім тихо:

— Я страшенно люблю красу... А заробітку чоловіка невістачає... Все таке дороге стало...

Отак сказала! Так і сказала! Якби я сів знічев'я на мексиканський кактус, то не заболіло б так, як тоді. Моє серце обірвалося і з усіма почуваннями впало в грязюку. В очах затанцювало північне сьйво, тільки якесь ду-

же чорне. Більше я не говорив. А ти, Джордж, питаєш, чому я не женюся. Щоб своєю працею годувати паразита? Я...

— Що було далі?

— Далі? Що ж? Коли прийшов ранок, я мовчки встав, одягнувся, положив перед нею останніх тридцять доларів, і:

— Це на красу! Капелюхів купиш три...

І вийшов.

Надворі, в країні, де законом переслідується проституція, падав сніг. Наш м'який сніг у квітні. А я ледве сунув ногами. Згадалось північне сяйво і Біла Мавпа. Плюнув...

Я скінчив і задумано дививсь у вікно. Перед очима живим стояло все прожите. Глянув на Джорджа. Сидів, як давніше. Сухе кам'яне обличчя, як пізній зморщений огірок, з короткою люлькою в зубах. Смоктав, безцеремонно спльовував і мовчав. Про віщо думав він?

— Що ж ти на це, Джордж? Чи порадиш женитися?

— Майбутнє належить тому, хто знає, як чекати.

Я не розумів його, але й не допитувався. Хіба не все одно?

Була десята вечора, як ми заїхали на вокзал великого міста. Джордж був дома, мені ж треба було до ранку чекати на дальший потяг.

— Ти, Білл, ходи зі мною. Повечеряємо, заночуєш, а ранком поїдеш. Хто знає, чи коли-будь побачимось,— запропонував він на моє велике здивування.

— Ні, Джордж! Зараз ніч, у тебе дома...

— Дурниця! Дві кімнати. Ходи!

Я не опирався. Воно й правда. Приносити себе в жертву готелевим блошицям — не дуже хотілось, а з Джорджем таки й цікаво побути в його сімейній обстановці... Вийшли надвір. Дощ і скажений вітер. Ступиш крок-два і перемокнеш до нитки.

— Ти далеко живеш?

Але він не слухав. Махнув убік рукою і підкотив автомобіль. Сіли. Як сполоханий дикий кінь з прерій, рвонулось авто вперед і, прорізуючи хвилі дощового вітру, помчалось заплаканими вулицями. В'їхали в напівтемний квартал передмістя.

— Тут!

Авто стануло. Джордж заплатив і разом зі мною

миттю в будинок. Гримнули входіві тяжкі двері. Я глянув і... шось згадалось. Чи не тут? Скоса кинув очима на Джорджа. Йшов, як стомлений довгою дорогою. І я слухняно за ним.

Перший поверх. Двері ті самі. Він спокійно підніс руку, подзвонив.

Тихо.

Ще раз і ще. Три рази.

— Ти тут живеш?

— Тут.

Я оглянувсь. Але за дверима почулись тихі кроки. Джордж увічливо пустив мене вперед. Цокнув англійський замок і тільки наполовину відхилились двері, а в них — ясноволоса голова Білої Мавпи. Я оглянувся на Джорджа, але з дверей радісне:

— Білл! Ти таки прийшов? А казав, що...

Я закашляв. Я до крові вкусив долішню губу.

Побачила Джорджа й широко відчинила двері. Я (чи не я) увійшов у сіни, а вона:

— Ти прийшов? Ах, боже мій! — це вже до Джорджа і затріпотіла риданням на грудях чоловіка, а мені вчувалось, що це дощ з вітром бавляться надворі. Такий широкий плач!..

— Знаюся: це мій товариш по праці, Білл Гілмор...

Вона видивилась, а я хотів згадати, хто відняв мої руки і не міг. І що це зі мною? Параліч?

— Заходь, Білл! — прохав Морфі.

Пішли вперед. І неприємно вразив шелест її шовкового халата. (Мої гроші! — блиснула думка).

— Мавпа в шовку все-таки залишається мавпою.

Це Джордж голосно вслід їй — до мене чи до себе?

Вона раптом оглянулася, і її очі в сльозах забігали по мені і Джорджеві. А на обличчі — чи не зеленаві хвилі північного сяйва? І свідомість страшної поразки.

— Білл! Є в тебе один долар? — спитав нараз Джордж Морфі.

Я дивився (я ще міг дивитися!). І мої очі — на нього й на неї. А обличчя тверде, замерзле.

— Навіщо тобі?

— Чи є, питаю. Дай мені!

Я півсвідомо шукав у кишені і бачив тільки крайчики шовкового халата і срібнобілі малі черевички на підлозі.

Найшов, подав.

Він спокійно, з кам'яним обличчям, як пізній огірок, з короткою люлькою в зубах, витягнув звиток грошей, відрахував тридцять доларів і подав мені:

— Моя жінка більше не варта...

Здається, я ще стояв. А може, в тій же хвилі, як почув ці слова, повернувся і вибіг. І, здається, чув, як хтось вибухнув голосним плачем...

Вітер вдарив мене дощем в обличчя. Я біг серединою вулиці.

Потім звернув в темний провулок і пірнув у темінь...

Вінніпег, Канада, травень, 1926

НАДІ

Він Петрусь, вона Неллі. Нещодавно промчалось їм у вічність шістнадцять років життя. Виростають вони під суворо змінчивим склепінням канадського неба і тільки з оповідання знають про ту далеку країну за океаном, де родилися їхні батьки. Про ту країну, що все бідна і що весною тоне в морі запашного квіту. За цим не жаліють і не мріють про це, бо родилися в північній провінції Канади, куди запашні квіти привозять з гарячої Каліфорнії.

І Петрусь і Неллі — робітничі діти. В Петруся є батько й мати, в Неллі батько помер, як вона була ще дитиною.

Петрусь і Неллі — сусіди через дорогу. Виростають з маленьких і донедавна говорили собі всі дитячі таємниці. Петрусь — дуже талановитий скрипач, Неллі — грає непогано на піаніно і прекрасно вчиться в школі.

Обоє люблять своїх батьків, але не гордяться ними, деколи й ніяково їм за них. Бо батьки їх прості люди, малограмотні, знають тільки найпотрібніші англійські слова і носять на собі не надто шановану назву «чужинців».

Петрусь і Неллі — нові люди. Неллі пильно слідкує за модою і знає всі таємниці штучної краси обличчя, починаючи червоною фарбою і кінчаючи небезпечним кучерявленням гарячою шпилькою — вій. Культурна, значить.

Петрусь скромніший, за модою не женеться, по вулицях не бігає, тільки грає. І переконаний в тому, що десь там, відки приїхали його батьки, люди про ніщо не

знають, нічого не бачать, а живуть собі в хустинках та в простих солом'яних капелюхах і в такому невіжестві й помирають.

Звичайно, і Петрусь і Неллі не зветься вже так, як їхні батьки. Вони давно позмінювали свої прізвища, що різали смак своїм чужинницьким походженням.

З маленьких дітей виростили вони разом, але тепер чим далі, тим більше стають дивними. Неллі пестливо заглядає боком на Петруся, як би недавно познайомилась з ним. А Петрусь все більше і більше вдумливо дивиться на Неллі і все сумніше грає.

Матері Петруся і Неллі теж сусідки. Добрі сусідки. Не сваряться, але і не любляться. А все через дітей. Бо зійдуться ранком біля хвіртки, ще заспані, у вилинялих очіпках, що від них голови схожі на гриби, і тільки й мови, що про дітей.

— Мій, знаєте, так грає, що, вчора казав професор — найліпше з усіх. В якусь ту високу школу музик, казав, треба післати його. В ту консисторію, чи як там...

— А моя найліпша в школі. Казала професорка, аби в університет післати, бо шкода...

— Та то, знаєте, як до дигини. Є що вчиться, а є що пусте. Але на скрипці не кожне заграє, бо, кажуть, треба вродитися вже з такою жилкою...

По вимученому, зморщеному обличчі матері Неллі блискавкою мигнула легка образа, але вона не показує цього сусідці, тільки далі солодко, по-доброму:

— То правда, що грає він, аж серце радується. Але то, чуєте, таке: не все можна з того хліб їсти... Музикантів нам лиш для весіль потрібно, а пани нашу дитину до себе не пустять. А з школи, чи професором, чи доктором...

— Говоріть ви своє! — перепиняє сусідка, і голос її дрижить. — Ви думаете, що то так, як в старому краю? Те-ли, те-ли, на скрипочці... Тут нути¹ самі! Розкладе перед себе і як потягне смичком, то аж-аж... Кажуть, — артистом буде, великі гроші може брати...

— Дав би бог, та дав би... Як то, сусідонько, не знає чоловік, що з тої дитини росте...

---

¹ Ноти.

— В яку годину вродиться, таке й буде. Кажуть, аби грати, треба, аби хтось в родині був музикою, але я не вірю...

— А може й правда, хто то знає?

— Та в нас нікого такого не було, хіба батько мого чоловіка колись грав по весіллях на цимбалах. Але де цимбали, а де скрипка!..

— Бог святий знає, як то є. Добре, що радість з них, а не смуток...

— Недурно ж і сказано: добрі діти вінець, а лихі кінець... Але треба йти, бо роботи ж, роботи!..

І матері розходяться. Горді за своїх дітей і незадоволені вдавано дружньою розмовою. Але до вечора вони ще не раз зустрінуться і заговорять про це саме,

Ввечері Петрусь стоїть в передній кімнаті і грає. Сумно грає, бо Неллі, як вони повертали сьогодні зі школи, сказала, щоб не приходив грати, бо в неї нині багато вчитися.

Петрусь грає. А перед очима вічно рум'яне, свіже обличчя Неллі і пустотливі гарні очі.

В кімнату входить мати, стає на порозі, витирає в фартушок мокрі руки і дивиться на сина, як на образ Христа. Петрусь бачить її в дзеркалі напроти себе, перстає грати і повертається до матері.

— Грай, грай, Петрусю! Я лиш так...

— Ні, мамо, я вже змучений.

— То присядь, відпочинь і знову грай. Треба ж, синку, ти ж чув, що казав професор. В консисторію підеш...

— Та не в консисторію, мамо, а в консерваторію...

— Ну, в консис... сирваторію, я на тім не дуже. Підеш, вивчишся на артиста, паном будеш, грошей матимеш багато і, може, й за нас, стареньких, не забудеш...

— Та що ви, мамо!

— Бо воно вже так, синку, діється, що як стане син паном, то за простого батька й маму і не згадає. Встидно їх...

— Е, ви все своє! Я от журюся, що в консерваторію грошей треба багато. Її ж тут нема, треба в Торонто, потім і до Лондона. А в нас...

— Чого ти журишся, синку? Доки ми живі, гроші на

таке мусять бути. Життя віддамо, щоб не був ти таким простим та бідним, як ми. Хто нині рахується з нами в світі? Пхі! Замурзані робітники, та й тільки! А світ панський, чи як ти кажеш — кур... куртульний...

— Культурний, мамо...

— Хай буде. Бачиш, я знов перекутила, бо язик мій не до того. Хто виріс на капусті й квасолі, той не для таких вчених слів... Але ти, Петрусику, грай. Треба, синку, грати, аби все напам'ять знати. А я піду...

І Петрусь, зітхаючи, бере в руки скрипку і грає. Сумно грає, бо там, через дорогу, бачить він в кімнаті Неллі світло і знає, що вона нахилена над книжкою. Чому він не тою книжкою?..

А в сусідній кімнаті сидить похилений батько, безнадійно смокче люльку і в такт мелодії скрипки сумно хитає головою. І думає:

«Що з нього буде? Якби так панське, пішло б в світ, а наше... От в ту консисторію треба післати, а довгів і так по вуха, і сили опускають, вимучили роки в ливарні заліза, пісок очі вижирає...»

І сумно хитає головою, і рятунку не бачить. А за стіною риде скрипка, і йому здається, що це Петрусь так плаче над своєю долею.

В хаті Неллі тихо. Мати гладить залізком білизну (пере робітникам з цілої вулиці), а Неллі похилена над машиною до шиття.

— Правда, гарно, мамо?

Мати відривається від роботи, дивиться. А дочка примірює до чорного пальта білий ковнірчик з заячої шкурки.

— Тепер, мамо, пішла мода на чорне й біле. Дуже гарні кольори. Якби так купити готове, то ще краще було би...

— Нічого, дитино, потерпи ще трохи. Колись буде й готове...

Неллі тяжко зітхає. Знає вона, що не хутко зможе олягтись до вподоби. Тепер шие сама, дешевеньке воно, але — модне. А колись — о, вона певна того, колись матиме все...

— Як вивчишся на професорку¹, то й купиш, що захочеш. І про мене, стару, не забудеш...

— Е, мамо! Коли то ще буде... І професоркою тою не дуже хочу бути. Бо вчишся, вчишся, аж голова тріскає, а вивчишся, і кинуть десь в корчі та ферми, далеко від людей, від світу, і вчи там замурані фермерські діти...

— Нічого, дочко, і на фермах платять. Кожного місяця свіжі гроші, певні гроші. Чи надворі дощ, чи сніг, тобі однаково. Сидиш собі в теплій хаті, читаєш і знаєш, що гроші мають бути, і кінець. Не так, як ото я. Утікай, дочко, як можеш, від такого життя, як моє. Вчи-ся з усіх сил, панею будеш, ручки матимеш білі, а не такі, як мої в мозолях. Відсидиш в школі свої години, а грошики йдуть. Не життя, а мармалада...

— Що то мармалада, мамо?

— Такі солодкі повидла, тут їх якось інакше зовуть.

Неллі мовчить. Пришиває до пальта гудзики і думає, що піде в університет, познайомиться там з гарним багатим хлопцем, бо ж знає, як заглядаються на неї хлопці... Познайомиться, кохатиме його, як себе саму, а потім — не піде вона вчителювати на ферми... Не зможе він жити без неї, вона без нього і... одружаться...

Вона раптово перестає шити і сполохано дивиться на маму. Але мама, нагнена над столом, з усієї сили на-давлює гаряче залізо і не бачить дочки. Від безупинної роботи їй стає млосно, хворе серце стискується болем, але вона ніби не помічає цього. В неї свої думки, мрії, надії. А все про Неллі.

Неллі знову хилиться і пришиває гудзики і купається в солодких мріях.

Ось, ще трохи і вона попросить в матері грошей, піде до найкращого фотографа і зніметься. Потім вишле по одній фотографії всім кінодиректорам в Каліфорнії. І напише: «Хочу бути кіноартисткою». Вони поглянуть і— телеграму: «Приїжджайте, побачимо». І кине оцю знайому, дерев'яну хатину біля заболоченої вулиці, кине Петруся, що все дивиться на неї, як би на шиї в нього чиряк розсівся, і — поїде. А там грошей-грошей... І одягатись, як захоче... Бачила ж вона в кінотеатрі подібну історію. Хто зна, чи й їй не усміхнеться щастя?..

¹ В Галичині вчителів зовуть професорами. Цієї назви вживають галицькі поселенці в Канаді та цілій Америці. (Прим. автора).

Скінчила останній гудзик, крадькома глянула на маму і взялась до машини. І чомусь видалось їй, що вона виконує вже роль перед кіноапаратом. Такої бідної гарної дівчини, як... як вона сама...

Заторкотіла машина, заскакала ігла, розвіялись мрії-надії Неллі. І згадалось їй, що сьогодні вчитель арифметики так довго дивився на неї збоку...

А мати, натискаючи обома руками гаряче залізко, болісно кривиться, бо печуть мозолі, болить хворе серце. І в такт торохкоту машини, думає:

«Це для неї. Це для неї...»

Минув рік.

Неллі розцвіла, як та молода яблунька, що вперше вкривається ніжнорожевим квітом, і всі любуються нею. А Петрусь схуд, зблід, ще сумніший став. Перед чотирма місяцями помер його батько. На фабриці тріснула форма, оббризкало його кипуче залізо, попало. Помучився ще днів два і помер. А з ним Петрусєва надія на консерваторію. Тепер працює мати, але дрібний то заробіток. І стає страшно йому, що не буде він артистом. Невже доведеться шукати простої роботи?

Неллі теж розчарована. Свої фотографії вона давно послала в Каліфорнію, але досі лиш один директор коротко відповів, що йому не треба нових акторок. І Неллі теж стає страшно, що треба ще довго вчитися, а потім — в глухі ферми, бо в місті не дадуть...

І Петрусь, і Неллі б'ються думками. З маленьких дітей темні, релігійні батьки вмовляли в них, що будуть вони розкошувати, ганили працю робітника і малювали світле майбутнє. І тепер, затруєні молоді мозки працюють, шукають дороги до легкого, неробітничого життя і не можуть найти.

Петрусь, як лиш може, заходить до Неллі. Заходить не сам, а з скрипкою під пахвою. А Неллі дивиться і мимоволі думає: такий сухий, такий сумний... Хоч би й артистом був, то тягатисьме від міста до міста з тою скрипкою і, як жебрак, буде просити, щоби дозволили йому виступати...

В тихий весняний вечір, як надворі несила всідити,

бо до крові закусують комарі, Петрусь прийшов до Неллі веселіший, як звичайно. І вже з порога:

— Заграємо, Неллі! В мене нові ноти...

— Чого ти такий веселий?

Він посміхнувся, спустив очі, а потім:

— Мама продає хату, поїду в консерваторію...

Неллі здвигнула плечима, як би сказала «мені однаково», а Петрусь зніяковів, посумнів. Чому не радіє вона з ним разом? Але здригнувся, відігнав чорну думку і знову весело:

— Заграємо, Неллі! — вона з вивченою грацією підійшла до піаніно, примружила очі (як любить таке примруження Петрусь!) і почала розглядати ноти. Потім вдарила перші акорди, але з дверей почулось:

— А де мама, Неллі?

Оглянулась, а на порозі мати Петруся. Стоїть і не зводить очей з сина, що стройть скрипку. І лиш за хвилю повертається до Неллі.

— Мама, кажу, де?

— В пивниці, перуть...

— Зайду, а ви грайте, нам чути й туди...

І вийшла. Пішла жалітися, що не продасть хати, бо дають дуже мало, ще й на довгі виплати. А в неї й без цього повно довгів по небіжчиківі.

Петрусь підійшов ближче. Глянув на кучеряву золотисту голову Неллі і затреміт, як би на іспитах. А потім силувано:

— Я готовий.

Неллі крутнула головою, вдарила в його обличчя пустотливими очима, легко посміхнулась і — повернулась до піаніно.

...Десь глибоко, в іншому світі, заклекотіло, забурунилося, схватились в смертельній боротьбі дві сили. А з того клекоту вирвались ніжні звуки скрипки і розлили по хаті Шопенівський марш... І десь глибоко, в іншому світі, клекотіло, росло, рвалось до людей, до сонця, але — заскиглила скрипка і почала змагатись з глибокими акордами піаніно. Потім — вдарили десь дзвони, далекі дзвони і посунувся сумний похід. А скрипка голосила, когось виряджала в далеку незнану путь. Ой, хто це, хто це йде? Хто плаче за життям? А дзвони — дзень-бам... дзень-ба-а-ам... Сумом перекликаються, сумом обнімаються і голосять світу новину гірку...

Раптом Неллі відірвала руку від піаніно і надула легко підмальовані губи.

— Не хочу! Таке сумне! Ти все таке вибереш!..

І злодійкувато кинула очима на Петруся. А він — загорівся цілий, затремтів і не знав, що сказати. А очі Неллі вже сміялись, манили в інший, прекрасний світ, де немає суму, ні журби, де лиш він і вона..

Рука з скрипкою повільно опустилась, і Петрусь, не тямлячи себе, шепнув тихіше, як найніжніший звук його скрипки:

— Неллі!

Вона почула, зрозуміла, і прекрасні очі перестали сміятись, якимось дивно поширились, і незчулась, як Петрусь заговорив усім серцем:

— Неллі! Я вже давно...

І спустив очі, бо відчув, що наливаються сльозами. А потім тихо, що ледве сам почув, додав:

— ...кохаю тебе...

Вона похилила голову, як би зів'яла після довгої праці, і руками сперлася на клавіші. Здавалось їй, що летить кудись в чорну безодню і відчуває, як обличчя заливає холодна блідість. З-під її рук вирвався стогін піаніно і —

по кімнаті, в гнітючій тиші, поплазував глухий дисонанс...

В тій хвилі під ними, в пивниці, роздався розпачливий крик:

— Неллі! Неллі!

Петрусь і Неллі здригнулись, злякано глянули на себе.

— Неллі!

— Голос моєї мами,— витираючи очі, шепнув Петрусь.

Неллі задрижала, збліднула і несвідомо заломила руки. А з пивниці розпачливе:

— Неллі! Неллі!

Кинулась до дверей, Петрусь за нею.

А в пивниці, на мокрій цементовій підлозі, лежала, зібгана вдвоє, мати Неллі.

— Неллі, дитино...— заголосила мати Петруся. — Отак говорила, схватилась за серце і впала. Сирітко ти моя...

Очі Неллі гострою стрілою впали на мокру підлогу, а відти — невидимий пекучий біль стрибнув в її серце, впився в нього, стиснув, зашумів думками. Не тямлячи себе, кинулась по сходах в долину.

— Ма!.. Ма-мо!

Але мама вже не чула.

Пройшло декілька років.

В робітничому кварталі не змінилось майже нічого. Все, як було: болотисті вулиці, низькі дерев'яні хатки, ті ж завше зажурені, вимучені люди. Деякі вмерли, і про них забули. Деякі дотлівають і останніми думками жураються, що треба буде грошей на похорон.

А талановитий скрипач Петрусь грає по весіллях і своїми мелодіями благословить молодят на нове життя. Він виріс, споважнів, але не повеселішав. Такий, як був, а може й сумніший.

А Неллі, наша замріяна «кіноартистка», щодня ходить на недалеку фабрику шити мішки. І тягнуть обое тяжку тачку життя так, як тягнули їхні батьки. Тепер вже Петрусь чоловік, а Неллі його жінка.

І лиш часами, як в пізню ніч програє Петрусь на весіллі п'яним гостям, згадує, що ніколи він не побачить консерваторії. А Неллі, вдихаючи порохи з мішків, знає певно, що не буде вона вже ні вчителькою, ні кіноартисткою. Вона згадує, що слід би почати шити маленькі сорочечки і готуватись до зустрічі таємного гостя. І на згадку цьому чомусь низько нахиляється до машини, а на серці і любо, і болісно. І тисячний раз насувається настирливе питання:

— Яке воно буде?

Канада, листопад, 1926

БЕЙБІ

(Уривки з щоденника мого найближчого друга)

Вчора покликали мене до публічного шпиталю, і я був вражений до глибини душі. На білому ліжку найшов я свого найближчого друга в безвихідній недужі. Він з хвилини на хвилину ждав смерті. Це потрясло цілим мною, і я не знав, що робити мені. Дорогого друга тямлю з того часу, як і себе самого. Ми разом виростили, разом жили, боролися. Ніколи ні на хвилину не розлучувалися в житті. І ось зараз він на смертній постелі, а я біля нього, згорблений, безрадний. Мимоволі згадалися мені в першій хвилі роки кривавої боротьби в Європі та наша мандрівка за океан. І я розплакався. Яка жорстока доля!..

Останками сил мій друг передав мені свій зшиток і тихо мовив:

— Це частина мого життя. Заховай. Писав я в тяжкі і гарні хвилі цей щоденник. Думав колись надрукувати. Та годі... Більше в мене немає що передати тобі..

Не буду описувати, що було далі. Про це пізніше. На цьому місці без ніяких змін даю цікавіші уривки з щоденника нещасного друга, писані дійсно всією душею. Є в них сонячний сміх і чорний смуток. Це справді частина його важкого життя.

...У Бейбі¹ прекрасні, ясні очі. І не тільки очі. Ціла Бейбі гарна. Ми вже виростили з того, щоби порівнюва-

¹ В а в у (англ.). — немовля, дитина.

ти обличчя Бейбі до крові з молоком. Старе порівняння. Але що ж діяти, коли інше порівняння не підходить?

Так ось: Бейбі — мила дівчинка і стоїть на порозі дитинства та початків юності. Їй вчора промчалось у вічність шістнадцять років життя. Виростає вона під суворим, змінчивим склепінням канадського неба і тільки з оповідання знає про далеку країну за океаном, в якій родилися її родичі. Про ту країну, що все бідна і що весною тоне в морі запашного квіту. За цим не жаліє Бейбі і не мріє про це, бо родилася вона в північній провінції Канади, куди запашні квітки привозять з гарчої Каліфорнії.

Коли говорити про Бейбі, то годі не згадати про квітки і весняне лагідне сонце. Але все одно я не зумію описати її, тому навіщо мучити вас? Краще про життя.

У Бейбі немає батька. Він помер ще тоді, як Бейбі була ще дійсною бейбі. Є старенька добра мама, що живе зі своєю єдиною «бейбі» в робітничому кварталі великого міста. Менший шум, менший крик, зате більше болота і хідники з перегнилих дощок, які справляють тільки тоді, як мешканці заплатять містові податок. Хатки в цьому кварталі низенькі, дерев'яні, пороблені для бізнесу. Заплатиш — мерзнеш, не заплатиш — мерзнеш.

Дуже рано будяться вулиці робітничого кварталу. Робітники юрбами сунуть на роботу. Потім діти тують до школи. Між ними повагом пливе й струнка Бейбі. Потім робітниця гримають дверима крамниць. Виходять і входять. А потім годин зо дві тишина (діти в школі, робітники на фабриках, робітниця готують обід). Дивну тишину перериває протяжний хриплий голос:

— Памеранци... Бе-не-но-о-о-о-о-о-о-с...

Дарма, що Канада, оклик на українській мові, бо квартал — це українська робітничка колонія. Ви, певно, цікаві, хто це так вигукує? Так ось: це у витертому одінні чоловік, син бурлацького семітського племені, з візочком, на якому жовтіють помаранчі, банани, цитрини, яблука. Коли дивитесь на цього дешевого продавця, що місить болото передмістя чвертьмільйонного міста і цілий день в робітничому кварталі з усієї сили захиляє свій товар, то ви, певно, подумаете: «Цей чоловік недавно приїхав до Канади».

Якщо він зручний¹, то за рік напевно не буде вже тягти цього візочка, а їздитиме автомобілем (хоч би старим фордом) і торгувати буде на недалеких фермах суконною матерією. Коли ж він менш зручний, то за рік продаватиме рибу, за два — муку, а за три буде власником (найменше спільником) крамнички або невеличкого кінотеатру, хоч би в цьому кварталі. Потім в нього буде багато дітей, але всі будуть одиті і нагодовані, і кожне найде своє місце в житті. Та з легкою совістю можете запевнити кожного, що сьогоднішній продавець бананів в робітничому кварталі не буде ціле життя тягати візочок з овочами. Бо це не є ніякий бізнес. Бізнес може починатися від візочка, але на візочку не кінчиться. Бо що це був би за бізнес?..

Так.. Але ми забули про Бейбі. Так ось — Бейбі сидить зараз в школі (у великому прекрасному будинку, що старшує над цілим робітничим кварталом). Бейбі вчиться. Навіщо вона вчиться? Це трудно сказати. Просто тому, що вона добре вчиться і що треба вчитися. Розуміється, вчиться Бейбі в англійській школі, але не погано знає й українську мову. (Це вже школа мами!) По прийнятому звичаю, в школі й на вулиці розмовляє вона з товаришками-українками по-англійськи, дома і з мало ознайомленими з англійщиною — по-українськи. Часами українська мова Бейбі буває потішна. Наприклад, вона ніколи не скаже:

— Чи дасте мені їсти?

Тільки:

— Чи дастете мені їсти?

І мама в її тон відповідає:

— Дасту!

Бейбі червоніє легко-легко, починає пхинькати і жаліється, що з неї сміються. Як же не сміятися, коли вона любя?

Або:

— Я так гризюся, що на завтра багато вчитися і що мама мусить працювати п'ять днів у тиждень..

(Гризюся — замість гризуся).

А коли Бейбі у веселому настрої, то вживає в своїй мові чудернацьких слів, яких ніхто не в силі так влучно перекрутити.

---

¹ Тут в розумінні — спритний

— Мій принціпіль — не сміятися...

(«Принціпіль» — це в Бейбі принцип).

Або: коли спитаєте, чи вона їздить, чи ходить до школи, то одержите відповідь:

— Я про мене дую...

Взагалі Бейбі вміє розвеселити і вміє заставити навіть мене знизитися на коротку хвилю до давніх, пропаних, юних літ.

Але не думайте, що з Бейбі не можна балакати серйозно. Якщо вас цікавить література, то з великою охотою Бейбі поговорить з нами на цю тему, розуміється, коли йде мова про англійську літературу. З неприродною повагою її півдитячі уста говоритимуть про англійських письменників. Про критичного скептика Бульвера, про романову творчість Вальтера Скотта, про лірику Бернса, натхненні рапсоди Шеллі і про пестливо усміхненого Чарльза Діккенса.

Про кожний твір глибокого Шекспіра Бейбі розкаже вам з найбільшою докладністю... І мимоволі дивуетесь цій гарній Бейбі. Коли вона вспіла познайомитися з цим всім? На це одержите коротку відповідь:

— Я читала... Я люблю читати...

І знову.

— Я так гризюся... На завтра так багато вчитися, а мій принціпіль — вивчити все кожного дня...

Бейбі все усміхнена. Усмішка її — це цілющий лік на чорний смуток навіть таких закаменілих і підтоптаних життям бурлак, як я. Усміхнеться Бейбі — і ви мусяте усміхнутися. Це, може, й несвідомий, але непоборний її «принціпіль». Бейбі — це джерело юності, з якого б'є життя повною силою. (Бо Бейбі ще страшенна бейбі. Наївна, безжурна, повна надії). Живе зимою в надії на коротку весну, весною на гаряче літо, літом на золототкану осінь. І незаметно переступає поріг за порогом. З маленької бейбі в більшеньку, а ось зараз з більшенької в юність. Хоч їй вже шістнадцять років, але чомусь (мабуть, по давній привичці) всі зовуть її Бейбі. Ну, і я зі всіма.

Ви мені простіть, що я так багато про Бейбі. Але я дуже жалю, що ви не знаєте її. В очах цієї дивної Бейбі ви найшли б холодок для змученої думки, а в її не-

вимушеній сонячній усмішці — забуття трудного життя. Для неї все ще гарне, приманчive, розкішне. Вона не переступила ще того порога в житті, за яким так багато колючок. Колючок, що до смерті ранять наше серце і перестають ранили аж тоді, як нас закопають в землю. Тоді ці колючки шукають більшеньких бейбі і колють їх. Але наша Бейбі ще цього не знає.

Бейбі, Бейбі! Не все будеш ти милою бейбі з прекрасними ясними очима і сонячною усмішкою... Переступиши один поріг, другий і пірнеш в життя, як в розбурхані хвилі повені. Яке це життя? Що жде тебе? О Бейбі, ніхто цього не вміє сказати. Людський рід котиться з одного порога через другий, аж доки не перекотиться через останній. І всі «гризяться», і щасливі літа Бейбі залишаються прекрасним сном...

Але, ти смійся, Бейбі, смійся і відмолоджуй своєю весняною свіжістю нас, прибитих, придавлених життям. Не думай, Бейбі, що перед тобою... Воно прийде само, що й не помітиш цього. Поріг за порогом, колючка за колючкою...

Але ти будь весела. Це єдиний твій сон безжурності й щастя, який тільки раз сниться нам. Потім — поріг за порогом, колючка за колючкою...

Пройдуть літа, і тоді дивитимешся на бейбі з таким захватом, як сьогодні ми дивимосся на тебе. Бо бейбі тільки раз в житті може бути бейбі. Потім поріг за порогом, колючка за колючкою... Немає нічого вічного, безсмертного. Все невпинно гине і дає місце новому, міцнішому.

Читачу! Не дивуйся мені, що я так широко розбалакався про Бейбі. Бо ти, читачу, такий же самий, як і я. Ти і я — це одно. І ти, як я, помічаєш в своєму трудному житті отакі гарні, повні життя бейбі, яким поки що ще чужі гострі життєві колючки. Тому ми любуємося незайманістю і життєвою бадьорістю багатьох бейбі, бо самі ми відцвіли, як згодом відцвітуть і бейбі, а на їх місце придуть нові. Поріг за порогом, колючка за колючкою і придуть нові...

Глибоко в пам'ять врізалась мені Бейбі, і я пишу про неї. Та не надійся, читачу, що дочитаєшся до скучної, давно відомої романтики. Я не про це, і не наше

це діло. Наша романтика — тверда і непохитна. Це кожний день наш, кожна година: боротьба. І хто зна, чи не пізнаєш ти себе, читачу, в цій Бейбі, коли вглибишся думками в моє писання?.. А я пишу так, як вмію. Пишу за себе і за тебе. Ти, може, теж любиєшся в сірій годині бадьорістю безжурних бейбі, і пооране журбою обличчя твоє заражується їх сонячною усмішкою. Але ти про це не пишеш. А я люблюся і пишу. Читай і радій зі мною.

Тобі, може, цікаво, як найшов я таку Бейбі? Мені тяжче було б сказати, як я міг не найти її. Так просто. Шпурнула мене доля з гамірного Сходу на Захід і — хіба можна не помітити на погідному небі після дощу сяйво блискучої веселки? Так було й зі мною. Прийшов і найшов.

Коли я поселився в невеличкому дерев'яному домику робітничого кварталу, де жила й Бейбі з матір'ю, то довго ми не балакали з собою. Бейбі опісля казала, що боялася мене, ніби я страшний чоловік. А як почала балакати, то я пізнав, що Бейбі хоч розумна дівчинка, але живе тільки тим, що наговорили їй далекі від нашого життя люди. Ті люди, які говорять за гроші. І ми довго не могли погодитися. Бейбі вважала мене великим шкідником, бо я доказував їй, що все це, чим одушевляється вона, є найбрутальнішою несправедливістю під сонцем. Вона була переконана, що людське життя мусить бути таким, як є зараз, бо — по її думці — інакше, не може бути. Вона жаліла бідних, але тільки тому, що в них немає грошей, і причин не шукала. Багатих шанувала, бо вони, по її думці, творять культуру. А коли я згадував про долю її матері-робітниці, то Бейбі задумувалася і мовчала. А потім зітхаючи:

— Так треба. Батько працював, і мати працює, і я буду працювати...

А як багато таких бейбі в робітничому кварталі! Вони з маленьких літ затроєні тендітним поняттям про життя і виростають з цим поняттям, шоби опісля легше попасти в розставлені сіті. Ось і ця Бейбі. Я все, коли люблюся нею, то з сумом думаю: «Ну і що ж, прекрасна Бейбі? За рік-два пірнеш в це гірке життя, яке видається тобі зараз прекрасним, рівним. Прийде до тебе невідомий чоловік, візьме і запряже поруч з собою до тяжкої тачки життя, і потягнетесь в довгу путь аж до

кордону життя. І тоді, Бейбі; придуть колючки за колючками, і тоді згадуватимеш свій прекрасний сон юності та, розчарована, двигатимеш тягарі кожного дня...»

Але — чи ж прекрасна весна коли-небудь триває цілий рік? Навіть в тих країнах, де ніколи не перестають цвісти квіти, і там — людина-раб і людина-пан. І там колючка за колючкою, поріг за порогом. З очей сльози, з серця кров. Сльози білі, кров червона. І розцвітається з цього людського болю сніжночервона троянда. Бо вона з сліз і крові. Сльози білі, кров червона.

Чому ж цей біль такий довгий, безконечний? Чому людина-раб і людина-пан мусять осквернювати своїм станом рівну для всіх природу? Чому тільки два моменти в житті зрівнюють людей? Це народження і смерть. Однаково ридиться пізніше людина-раб і людина-пан. Але з першим криком новонародженої людини являється її бідність і рабство або її розкіш — безжурність. А смерть? Однаково помирає раб і пан. Раб заплющує востаннє очі і знає, що він стає вільним, а пан з жалем, бо свідомий, що й він раб життя. Але смерть рівняє обох. Тихі похорони раба і гучні пана — хіба це велика різниця? Кадило вмерлому не помагає. Хоч танцюю на ньому, йому однаково.

Та між народженням і смертю є глибока прогалина, яку треба перейти. І йдуть люди, мусять йти. Раби пісочком висипують м'яккі доріжки для панів, а самі колючуть чорні, потріскані ноги на гострі колючки. І все ради життя...

Чому ж цей біль такий довгий, безконечний? Тому, що про це дбає людина-пан. Ця безсердечна розумна бестія вмє поставити перед людиною-рабом паперові квіти і вмовити, що вони дійсні, запавні. Тому, що людина-пан є прекрасним хірургом. Вона, як чародій, вмє вшепити ще в бейбі-раба таку отруту, яка наводить перед очі неземну красу життя, рівного для усіх, справедливого. І тому й наша Бейбі з такою впертістю боронила цієї облудної краси. А я знаю, як тяжко доведеться опісля розчаровуватися. І мені жаль. Я постановив відкрити очі Бейбі, щоб життєві колючки, які все ще ближче підсуваються до її блакитної душі, не вкололи її неждано. Хай пізнає правду, хай позбудеться блуду.

І ось перед шістьма місяцями, як я тільки познайомився з Бейбі, наші розмови прирібали¹ часто грізний характер. Але я не зражувався цим. Наводив живі приклади з щоденного життя, а Бейбі вважала мене захланним чоловіком, який тому так говорить, бо бідний. Навіть не догадувалася гарна Бейбі, що я непомітно зриваю з неї приманчиву рожеву заслону, крізь яку видавалося їй все дійсно прекрасним. Я знав, що рятую її від того грізного розчарування, яке ждало її напевно в дальшому житті. Та згодом довелось й мені розчаруватися. Мої розмови набридли Бейбі, і вона цілий місяць виминала їх. Аж одного літнього вечора, коли повернувся я з роботи, застав у своїй кімнаті коротенького листа такого змісту:

«Ви скажете, що Бейбі все робить навиворіт. Але цим разом не так. Я дуже мала тяжкий час переконати себе в дечому. І тепер радо говоритиму знову з Вами, як колись. Я не дармувала, думала і повернулася до Вас дещо змінена...»

Я радісно усміхнувся. І з того, що в Бейбі зайшла зміна, і з її деяких фраз, живцем перекладених з англійського. Її «я дуже мала тяжкий час переконати себе» — це замість «мені дуже трудно було», а по-англійськи воно звучить: «I have had a hard time to convince myself».

З того часу я почав записувати кожную нашу розмову. Та, взагалі, забрала мене охота писати для себе щоденник. І записки з цього щоденника подам тобі, читачу. Може, теж дещо скористаєш з них, бо правдиві вони, як правдива молодість і свіжість гарної Бейбі, в якій прекрасні, ясні очі.

14 липня 1924.

Липень, а надворі так холодно. Та мені однаково, бо сьогодні сказали на фабриці, що більше мене не потребують. Не тільки мене, але п'ятсот нас. Так просто:

— Ну, бойси² вже більше не приходьте...

І ми здвигнули плечима, бо це виконуємо найкраще. В цьому здвигненні вся безпомічність наша і одічили ми її по наших батьках.

¹ Тут — набували.

² Від англійського boy — хлопець.

Цікава річ. Там, де купують нас, то кажуть нам — «бойси», а там, де купуємо ми, то називають нас — «містер». (Ось хоч би в крамниці). Чудна та людська мова.

Приплівся додому, покурив і записую цей день. Бейбі немає ще. Коли прийде, то пожаліє мене і мені стане на хвилинку весело. А вона дещо інша. Хоч старі думки ще сидять в її голівці, та вже не таке глибоке коріння їх.

15 липня 1924.

Бейбі вибирається на деякий час на недалеку ферму до своєї товаришки. Відпочине і, певно, привезе з собою свіжий подих широких піль. Вона ж дитина міста, бейбі робітничого кварталу.

Нічого робити й мені. Завтра і я вибираюся в мандрівку кудись за місто. Бейбі потішає мене, що незабаром знову знайду роботу. Добре, що хоч потішає. Вона не тільки мила, але й добра Бейбі. Люблю її, як рідну сестру, якої не зазнав я ніколи.

25 липня 1924¹.

29 липня 1924.

Від Бейбі одержав листа. Вона вже повернула назад в місто і, як видно, скучає. Пише:

«...Ну, як же блукається Вам? Ви такі невдячні, що навіть не напишете. А я всі мухи повибивала в Вашій кімнаті. Подякуйте мені. Мама знову нездужає, і я часто не сплю ночами. Хоч би Ви приїхали та погризали б мене своїми мітингами, а то скучно мені. А знаєте, я радію, що стане по-моєму. Пишуть в газетах, що мільйонерських синків Леба і Леопольда в Чикаго, напевно, справедливо засудять за їх вбивство. Ой, того буду радіти, а ви, напевно, соромитесь! Бо Ви такі вперті...»

3 серпня 1924.

Така нудота, хоч скачи в воду. Все однакове, болісне. Ходив сьогодні понад воду і згадував, як колись

---

¹ Див. примітку до цього оповідання в кінці книги.

дома пускав «плистки» камінчиками по воді. Пробував й сьогодні і сам з себе сміявся. Значить — і я ще бейбі. Ну-ну...¹

5 серпня 1924.

Цілий день на ногах. Повертаюся назад в місто. По дорозі зустрів гурток людей. Розбалакалися. Свої.

— Куди, братове?

— Туди, де ще немає нас...

І чомусь всі засміялися, і я з ними. Але цей сміх видався мені таким сухим і неприродним! А може, це тільки мені видається так? Дивна річ. Буває, що часами сам себе ненавиджу. Чому я бачу все оповите смутком? Чому я не бачу радості? Чому люди викликають в моєму серці такий пекучий жаль? Чому жалію я їх всіх? Вони ж сміються, жваво балакають, жартують, а я всього цього ніби не помічаю. В мене навіть їх сміх викликає біль і видається мені неприродним. Чому не можу я сміятися так щиро, як колись? Як тоді, коли був безжурним бейбі.. А чей же я був ним, мусив бути... Та це тільки сон, тільки слабкий привид...

Ах, як ненавиджу я сам себе часами. Бо я сентименталіст, я дивлюся на все очима такої людини, яка ненавидить біль і нерозривно зв'язана з болем. Де силу взяти, щоб позбутися цього? Щоб сміятися, реготатись, шалити!.. Ех, який же я безпомічний бейбі!

Гурток людей, що мандрує в місто за роботою, цілком не зважає на мене. А сонце пражить, обливає нас гарячим потом, та нам байдуже, Торбинки через плечі і сунемось згорбленими тінями зловж порошної дороги. Минають нас сотні автомобілів, а ми ніби не бачимо їх.

Посідали відпочити в тіні карликуватого канадського ліска. Повитягали торбинки, полуднуємо. І знову проклятий біль! Дивлюся на людей, як вони їдять хліб, і добачую в їх обличчях якийсь таємний, їдкий жаль. Ніби по зарослих обличчях тих людей плазує-в'ється гадюкою вся безпомічність їх, вся залежність від людини-пана, вся безнадійність. Видається мені, що ті обличчя, які з природної конечності порушують м'язами, так і кажуть:

— Аби робота.. Аби заробити..

¹ Див. примітку — там же.

І більше нічого. Ну, як же не боліти? Що зроблять ці люди в житті? Що залишать за собою? Для чого живуть вони? Отак з дня на день, з року на рік, аж до останнього порога. Колючка за колючкою, поріг за порогом...

Це життя. Це боротьба за кожний день. Але ж яке все це безсиле! Боротьба за наповнення шлунка, а скажеш, що замало бути тільки ситим, то зустрінешся з обличчями безрадних бейбі... Дарма, що всі вони докочуються вже через третій поріг. Людина-пан затроїла їх з маленьких літ і має послушних рабів.

Здоровий катеринославець-безробітний протягнувся на траві, зітхнув, аж загуділо в грудях, і якимось злісно і разом широко сказав:

— І жалко, і нудно, і нікому морду набить...

Мчалися автомобілі, знімали хмари пороху, а ми відпочивали. І чомусь навіть на думку не приходило, чого це ми всі аж тут, на далекій заморській землі, з торбинками через плечі і без певного «завтра».

Це доля. Така тяжка доля, що тісним обручем збиває всіх нас разом і вбиває колючки не тільки в серце, але й в голову.

А все ж такі є сотні тисяч, а то й мільйони двоногих створінь на нашу подобу, що звуться людьми і за ціле життя не переживають ні одної такої години, як наші довгі дні, тижні, місяці, роки. Чому ж це так?

Мабуть тому, що ми тільки бейбі...

Бейбі зустрінула мене дуже радісно, хоч старалася не показувати цієї радості.

— А вас нема, а я сама, а мама недужа, а тепер гарні дні, а я мушу сидіти дома, а ви собі ходите...

Це ніби поважно, але у всьому цьому вся люба діточість Бейбі. І мимоволі почуваю себе рідним та ніби соромлюся, що так довго барився.

Мама Бейбі схудла, старі шоки позападалися. Вона ходить, але сумно хитає головою і як є Бейбі, то силується бути веселою. А як тільки я в кімнаті, то зігхає:

— Що буде з нею, як мене не стане?..

І мовчить. Довго-довго мовчить, задивлена в землю. А я розумію. Ах, я дуже розумію! Біль і любов матері-робітниці, матері, яка аж тепер раптово відчула велику тривогу за долю своєї елиної дочки. Але яка ж рада цьому? Кругом глушина. Місто гамірне, в ньому чверть

мільйона людей, але кожний живе про себе. Кому в голові велике горе матері-зарібниці в дерев'яному домику робітничого кварталу?! І ось старенька мати, докочуючись до останнього порога свого життя, терпеливо вижидуючи останньої колючки в серце, сидить передо мною такою безпомічною, такою безпорадною, як Бейбі. А колись й вона була живою, веселою бейбі... Та це тільки сон...

Згадуються слова:

— О Бейбі, Бейбі! Не все будеш ти милою бейбі з прекрасними, ясними очима і сонячною усмішкою..

І ось за це ненавиджу себе. Чому такі думки лізуть в голову? Хіба ж це таємниця, що всі ми не стоїмо на одному місці, а котимося все далі і далі? Поріг за порогом, аж до останнього? Ні, ні, не це! Мене болить, що оті прекрасні бейбі, що всі ми не знаємо за час нашого життя ні одного ясного, спокійного дня. Мене болить, що ми котимося по гострих колючках і що кожний день давить нас, душить, пригинає до землі. О! як хотів би я схватити всі оті бейбі, всі оті матері-зарібниці, всіх тих, що день в день вдихують сажу і порох, що поглухли від невгамовного тарахкоту машин і на старості літ сумно хитають головами та безнадійно, безрадно шепчуть:

— Що ж буде з нею, як мене не стане?..

Якби так можна всім їм випити з крові ту страшну отрую, яка зробила їх рабами ще з часів бейбі! Щоб глянули вони ясним розумом і щоб весело-бадьоро крикнули:

— Ах, як багато нас!

А то вони розсіяні, розгублені, забуті. Кожний для себе пан і кожний для себе раб. І паперові квіти видаються запашними, дійсними..

О люде! Ви тільки бейбі, але я ваш рідний брат. Котімся далі, може, перед нами росте ясний розум, який сліпучим сонцем воскресить в нас бадьорість, гордість і пізнання гідності людини як рівної дитини матері-природи.

8 серпня 1924.

Після вчорашньої розмови з мамою Бейбі я довго в ніч не міг заснути. Думав і сам не знаю, про віщо. Чо-

мусь згадалися давні, пропавші дитячі літа. Бувало надворі заметіль, мороз, а нас п'ятеро тиснемося на печі, пустаємо.

А потім куплять оселедця, і це велике свято для нас. Один оселедець на восьмеро душ. І мама ділить. Батькові хвіст і молочко, дітям по тоненькому шматочку, а сама задовольняється головою. Стане, бідна, під пічню і ссе суху голову оселедця й нікому навіть догадатися, що там немає чого ссати. А діти з печі:

— Мамо, дайте й нам!..

І добра мама ділиться з ними ще й тою головою. А в зажурених очах найніжніша і найглибша любов до нас, пустіїв.

Мамо, мамо! Як все це минулося! Розгубилися ми. Ти там, за широким океаном, я тут, мов окаянный. І я вже не знаю тепер, хто моя мама. Так багато їх печальних, зажурених, що всіх їх однаково люблю і шаную.

9 серпня 1924.

З Києва одержав листа від невідомої мені людини. І дивуюся і чомусь радію. Це ж з того Києва, на бруку якого ще не просохла моя кров, проллята за те, щоб вбити мій пекучий біль в грудях. Пише ця людина:

«Мені захотілося написати Вам від себе. Може, тому, що про Вас казав мій брат, а може, тому, що Ви в далекій Канаді, на далекій півночі, про яку я стільки мріяла в дитинстві, про яку, може, мрію і зараз.

Вам, мабуть, це дивно, тому що Ви мрієте про Україну. Так і я б мріяла і мріяти є про що, але Ваші мрії реальні, а мої тільки мрії, тому ще більш привабливі. А проте це Вам, мабуть, мало цікаво.

Я викінчую драму і страшенно хвилююся за її майбутнє, може, тому страшенно, що пройшло двадцять п'ять років життя, а я досі ховалась зі своїми творами, а зараз вирішила: мусять жити.. і тому, може, пишу і Вам про це, і буду казати другим, аби не можна було заховатися знову.

Але кінчаю. Бачу, що могла б писати Вам довго-довго... Чому? Мабуть, тому, що Ви так далеко і що Ви мене зовсім не знаєте...»

Дивна річ. Читаю цього листа, і видається він мені рідним. Мимоволі уявляю собі постать ніколи не баче-

ної невідомої людини, якій захотілося написати мені в далеку Канаду кілька ширих слів. І чомусь стає перед очима Бейбі. Які всі вони маленькі та порожні в порівнянні до молоді східної Європи! Ось хоч би й наша Бейбі. Вона говорить про те, що навчили її далекі від життя її матері-зарібниці люди. Вона така поверховна, як ціла Америка. Знає вона прекрасно літературу, але в тій літературі немає того, чим вона живе і чим повинна в майбутньому жити. Американські бейбі — це одна з найміцніших опор реакції. Бо мозки бейбі найлегше затроїти. А поза цим зеленою приманчивою і облудною скатертю стелиться перед очима всіх бейбі зелений долар. До цієї скатерті рвуться всі, падають, мучаться, вкінці йдуть на найпоганіші шляхи, обманюють інших, використовують, окрадають і набожно читають біблію. Чи не кожна сьогоднішня бейбі переходить в дальших своїх літах цю дорогу? Бо зелена скатерть долара вже від десятків років тягне до себе блудними вогнями всіх. Тягне, щоб мучити, витягати жили, сушити мозок і вкінці пригнути до землі.

10 серпня 1924.

Ходив сьогодні до контори в місті, щоби попасти на жнива. Треба ж жити! Біля високого будинку більш сотні робітників. Одні сваряться, інші стоять спокійні, покурюючи безнадійно люльки, ще інші пхаються вперед. Контору відкривають аж в дев'ятій ранком, але ми вже облягли її від сьомої. Вкінці появились урядовці з безлично байдужими обличчями. Терпеливо ждали всі, доки не покличуть. Але юрба зменшувалася майже непомітно. А перед вечором я все ще стояв посередині юрби і дждався, як лисий чоловік крізь ніс прогугнявив з порога контори:

— Сьогодні вже нема роботи. Приходьте завтра!.

Ми покрутили головами, дехто закляв, плюнув убік, і всі розійшлися хто куди.

Дома Бейбі працювала над лекцією. Я хвилинку непомітно для неї дивився і знову думав: «Чи знає вона, навіщо вчиться? Просто тому, що вона добре вчиться і що її заставляють вчитися».

Оглянулась.

— Ви прийшли?

— Як бачите.

— А знаєте, в нас в суботу велика забава. Я така рада...

Чомусь гірко стало на серці. Так зразу замаячила в очах прекрасна голівка Бейбі і розплилась кудись, гейби дим. Вона радіє забавою і чомусь не подумає, що її мама, ще хвора, пішла сьогодні ради неї до праці? О так! Це й є отруя, яку так добре зашелив прекрасний хірург-пан. Оцим живе Бейбі. Я починаю з кожним днем все більше розчаровуватися в ній. Хоч знаю, що не вона винувата в тому, а ті умови поза дерев'яним домиком робітничого кварталу, в яких проводять свої дні бейбі. Власне, ті умови крадуть робітничих дітей, калічать їх і виховують на дешевеньку мішанину. Через ті умови й Бейбі з прекрасними, ясними очима забуває, хто вона і що перед нею. А бідна мама вчора з найбільшим болям говорила:

— Що буде з нею, як мене не стане?..

Ах, Бейбі! Я не хочу, щоб ти гинула з моїх очей. Будь такою, як була досі! Мені болісно, коли кожного дня все більше пізнаю наслідки тяжкого панського чаду. А я так хотів би вилікувати тебе з нього! Чи зможу — побачимо. Хтось з нас буде переможеним. Ти або я.

11 серпня 1924.

Пізній вечір. За вікном монотонно, рівномірним тактом падають краплі осіннього дощу. І ніч чорна, чужа.

Сиджу один, загорнений в скучну тишину. А за стіною ледве чути виучує свою лекцію Бейбі. (Її «принципіль» вивчити все кожного дня). Видається, що не думаю нічого, але в дійсності притишений голос за стіною чимраз більше опутує мене. Він тягнеться в безконечність, кудись далеко, в невідому мені далечинь. Дивним дивом заколисує мене своєю монотонністю, і мені пригадується потяг, що везе мене з порту в глибинну Канаду до божевілля скучними околицями. І хочеться перервати цю монотонність. Не видержую. Бейбі — джерело юності, незайманої, живої, а цей однотонний, рівний голос її за стіною мучить мене. Встаю і легко стукаю.

На хвилинку голос стихає, і я ніби бачу крізь стіну, як Бейбі підняла гарну голівку від книжки, і її очі повні здивування. Але, наперекір мені, знову входить в давній скучний тон, а я не видержую і вдруге стукаю.

Чую — з кімнати тиха хода. Ось в коритарі, ось під моїми дверима. Що ж скажу я їй? Чого покликав я її?

Легкий, ледве чутний стукіт в двері. (Я проти дверей).

— Можна!

Двері легко відхиляються, і цілком спокійно на порозі стає Бейбі. Коротке темне волосся впало на чоло, і вона відгортає його, щоб глянути на мене.

Дивлюся. Якимось чудно на думці. І електричною іскрою прошивають мій мозок слова поета, що родяться з забуття:

Хто ти і відки прийшла?

О, не кажи! Бо ти і я

І всі ми —

Незбагненна тайна життя...

І ніби здригаюся. Нежданно, насильно кривить мое обличчя мила усмішка, ніби позичена в незрівнянного Чарлі Чапліна.

— Ви кликали мене, чи мені почулося?

— Так, я стукав... Вже пізно, а ви не спите...

— Я ще не хочу спати, мушу вчитися..

— Краще ранком встати...— відповідаю і боюся, що Бейбі пізнає, що покликав я її просто тому, аби перервати її рівний однотонний голос.

— О ні. Ранком немає часу... А чому ви не спите? Чи не задумали передумати нашу Канаду?

— Гм... Ви, Бейбі, жартуєте навіть перед сном... А чому я не сплю? Дійсно, не вмію відповісти. Мабуть, просто тому, що не спиться. Знаєте, недавно я читав, що сон — це тільки привичка. А що на сон ми тратимо багато часу, то я рішив відучитись спати так само, як ось вже від деякого часу відучуюся працювати день в день на панів у фабриці. Правда, мене примусили відучуватися від цієї звички, бо звільнили, але яка різниця? Правда, Бейбі?

— Ну, ви все говорите зі мною, як з дитиною,— жаліється Бейбі і гнівно-любо надуває губки.

Мене шпигає якесь чортеня в серце і страшенно хочеться мені позлити перед сном Бейбі. А я прекрасно знаю її слабкий бік. Вона — уроженка американської землі, і змалечку вщеплена поза домом порожня гор-

дість на це виробила в Бейбі почуття образливості, коли сказати їй що-будь поганого про Америку.

— Ви помиляєтесь, Бейбі, що я маю вас за дитину. Ви ж ростом доганяєте мене. Але хіба це жарт, коли ваші пани відмовляються купувати мою силу? А без продажу себе я загину...

— Які вони мої? — дивується Бейбі і широко відкриває свої ясні, прекрасні очі.

— Як же? Ви ж американська патріотка, ви все захвалюєте мені Америку...

— О так, я кажу, що Америка — це висококультурна країна. З Америки йде цивілізація...— почала серйозно Бейбі, але глянула на мене і раптом замовкла. А по хвилі знову віддуває гнівно губки:

— Е-е-е! Ви смієтетеся з мене..

І відвертається вбік.

— Смієтуса? Ані не думаю! — відповідаю, хоч мені страшенно любо, як Бейбі така розкішно-гнівна. В цьому пестливому гніві незрівнянна діточість сполучена з дівочим соромом. Тим соромом, який ще не знає «культурних» фарб і театральної вдаваності.

Мовчимо. Мабуть, довго, бо вкінці Бейбі повертається несміливо до мене, і з-під тонких брів якимось суворо глядять її очі. Та я знаю! Ах, як добре знаю, що в очах тих немає гніву. Але спокійно закурюю папіроску і жду, що вона скаже. І діждався. Бейбі ніби серйозно, але й рівночасно й смішно випростовується, прибирає постанову злющої людини і, вказуючи рукою на мене, дещо зміненим голосом наказує:

— Ви, містер, маєте тепер підлогу!

Я вибухаю голосним сміхом, а за мною і Бейбі. Сміємося, як би ми були безжурними однолітками.

— Як, як, Бейбі? Підлогу?

І знову сміюся, але Бейбі раптово поважніше і підозріло дивиться на мене. Ніби хоче зрозуміти, чому я сміюся так широко. Спершу думала вона, що це з її смішної строгої постави і театрального руху, але повільно починає розуміти, що вона дійсно сказала знову щось не так, як треба. А я далі сміюся, бо й як же не сміятися? Бейбі живцем перекладала з англійського: «Mister, you have the floor now» на українське: «маєте підлогу» — замість «маєте слово»... І це цілком широко сказала вона...

Ось тільки й радості моєї, що посміюся біля цієї милої Бейбі. А я вже так давно сміявся широко!..

Повільно Бейбі догадалася, і страшенно не хочеться їй признатися до помилки. Вона знову веселіє і само впевнено заявляє:

— Ви думаєте, що я не знаю, чого ви смієтеся? Але знайте, що я вмисне так сказала...

— О Бейбі! — кажу. — Як бачу, та ви дипломатка...

— А ви консерват, — поважно відповідає Бейбі, і знову я сміюся... Дійсно, сам собі дивуюся, що я такий веселий.

— А чого ви так багато курите? Тут темно від диму, — завважує вона по хвилі.

— Це вже з привички, Бейбі.

— І охота вам була привикати до такого поганого?

— Знаєте, Бейбі, людина найбільша худобина, до всього привикне...

— Це ви про себе?

— І про себе.

— Воно ж гірке, недобре. І шкодить дуже на здоров'я...

— Яка ріжниця, Бейбі, чи я вмру два місяці швидше, чи пізніше? А щодо гіркого, то так: коли в житті солодко, то хочеться солодкого, а коли гірко, то однаково. Дійсно, цей дим чортівськи докучає мені, я ненавиджу його, але коли затягнуся ним, аж в очах почорніє, то в тій хвилі забуваю про все. А ви, Бейбі, ще тільки бейбі і не знаєте, як солодко часами забувати все, навіть себе... Тому я й курю. З гірких роблю солодкі секунди забуття. Просто обманюю себе. Якби ви знали, як багато оцей дим приводить перед мої очі пережиті хвилини або малює райдужні надії! Отак сяду собі, опруся на спинку крісла і тільки випускаю сиві коліщатка диму. І вони котяться передо мною; а за ними мої дні, роки або мрії, далекі, недосяжні... Потім розпливається дим, а за ним мої думки. Але ті коротесенькі моменти вигладжують глибокі карби моєї душі...

— Ви говорите так, як поет, — перериває Бейбі.

— Не поет я, але по правді — кожна людина є поетом. Поет — це творець, а кожна ж людина щось творить. До того — в кожного є своя поезія...

— А яка ж ваша поезія?

— О, ви надто цікавитесь цим, Бейбі. Та мені не тяжко відповісти. Моя поезія сумна, але в сумі тому червоний гнів, як кров замучених. В сумі тому міць і завзяття. Я, як вмів би, то заспівав би таку поезію, щоб оті молоді пані, в яких працює ваша старенька мати, приходили п'ять разів в тиждень помити підлоги у вашої матері...

— Як дивно ви говорите. Хоч воно й правда. Ті пані, в яких працює моя мама, ще такі молоді, що, певно, можуть бути її дочками... Але що ж робити? Так воно було і так є...

Вона думає. Пропала геть безжурна веселість. І личко вповилося смутком і очі. Та й самий я зніяковів.

По хвили Бейбі тихо піднімає голівку і якимось стомлено, ніби силувано питає:

— Скажіть же ще, яка ж моя поезія?

— Ваша поезія, Бейбі? Вона ще дуже зелена і багато молодша за вас самих. Але повільно росте. Ось перед хвилию ви глибоко задумалися над тим, що ваша старенька мати тяжко працює в таких молодих пань, що сміло можуть бути її дочками. Оце й народжується ваша поезія. Бо не забувайте, що ще перед кількома місяцями ви навіть не думали про це. Та ви — робітнича дитина, ви бейбі робітничого кварталу. Трохи підождіть і пізнаєте таку болючу поезію, яку не забудете вже ніколи...

І мені пригадалося: «Поріг за порогом, колючка за колючкою...» Але ж я цього не сказав.

Бейбі схилила голівку, і нова глибока задума вповнила її цілу. Так солодко і болісно дивитися на задуму Бейбі. Її прекрасні, ясні очі широко відкриваються і задивлені в одну точку, як би перед ними було тихе плесо. Мучить мене цікавість, про що Бейбі думає в цей час? І питаю:

— Про що думаєте, Бейбі?

Підняла нешвидко голівку і перевела очі на мене. Ніби знеможена, сонна. А я дивився б і дивився на неї та слідував би, як в її молоденькій голівці народжуються нові, поважні думки.

— Про що я думала? Так собі. Ви говорили про поезію... І я згадала: в школі вчать нас теж поезії, але немає таких, як ви сказали. Та взагалі в школі одне, а в житті друге. Потім тяжко все це погодити з собою.

Ось я знаю зі школи одне, від вас чую друге і в житті помічаю інше. А так не треба...

Вона замовчала і присіла на крайчик крісла. А за хвилину знову:

— Нудно, як ви «гризали» мене своєю мовою. Та в останніх часах я починаю все більше розуміти. Дійсно, життя людей страшенно нерівне. Ви про це говорили, та мені було байдуже. А люди такі безсердечні, такі жорстокі. Ось іду я вулицею міста і бачу всіх людей, і ніби вони добрі, лагідні. Всі одіті, всі кудись ідуть, спішать, сміються, говорять. Буває, що люблю їх всіх. Але надвечір мені робиться сумно. Я бачу, як повертають замурані, стомлені робітники з роботи, і ось тут — дійсно несправедливо. Одні люди і другі люди. Але одні цілий день десь там в сажі, в порохах, а другі веселі, безжурні... І скажіть: чим живуть ті робітники? Яка надія в них? Це ж ціле життя, день в день одно й те саме... Нудно, безнадійно... Мені жаль матері. Вона старенька, а миє й прибирає в молодих. І я покинула б школу, але мама не хоче. А сама я не вмію пояснити собі, чому це так дивно влаштовано все в житті?

— Признаюся, Бейбі, — кажу я, — що не пізнаю вас. Ви страшенно змінилися. А може, це тільки хвилинка? Може, ви попали в такий дивний настрій? Але нехай, я постараюся розкрити таємницю цієї дивної для вас нерівності. Перша причина цьому, що люди поділяються на так званих людей і на безрадних, наївних бейбі. І ці великі бейбі кожний для себе окремий світ. Їм дуже тяжко заговорити одною мовою, подумати одною думкою, бо хитро й зручно розпорошують їх так звані люди. Оті веселі, гарно одіті й безжурні люди, про яких ви згадували... Та це ще не все...

— Мені сумно стало, дуже сумно, — болісно перериває Бейбі, — і ви пробачте мені, що я піду собі. Я вас прошу розказати мені іншим разом про це...

— Я, може, мучу вас, Бейбі?

— Ні, ні. Але я дуже зів'яла. Мені стало тяжко. Згадала хвору маму, себе, людей... І тяжко... Чому я досі не думала про це?..

— Мені жаль, що ви так посумніли...

— Ні, це нічого. Завтра я знову буду веселою. Це дурниця. Добраніч вам...

— Добраніч!

Бейбі вийшла, Мене раптово огортає порожнеча, і я виразніше чую, як за вікном рівномірним тактом падають краплі осіннього дощу. Підходжу до вікна, і ще тяжче стає. Бачу німу, чорну й чужу ніч. А за стіною тихо. Хвилинку стою, і мимоволі виривається з моїх грудей тихий шепіт:

— Добраніч, Бейбі...

Глухо з другої кімнати відповідає годинник. Б'є дванадцятку. Це він теж каже:

— Добраніч, Бейбі...

14 серпня 1924.

Вже два дні не записував нічого, бо не до писання було. Я вже далеко від міста, від Бейбі. Коли передвчора я знову дарма перестояв біля контори в місті, аби потрапити на жнива, то рішив, що треба на власну руку шукати праці. Ранком вибрався в дорогу. Бейбі попрощалася зі мною широко і, поспішаючи до школи, кинула на порозі рідне слово:

— Повертайтеся здорові, бо мені дуже сумно...

Прийшов я на залізничну станцію, а грошей в мене заледве на один день прожиття. Купив білет до другої станції і поїхав. Потім — «зайцем». Кондуктор — в вагон, я з вагона — в другий. Словом, маневри. Всі думки скеровані в один бік: щоб не зловили. Перед очима єдина постать: кондуктор. Поза ним ніби не існує ніякий інший світ.

Ще в місті згадав я знайомого фермера, в якого працював під час жнив минулого року. Рішив їхати прямо до нього. Чей женайдеться ще в нього місце для мене.

Тихцем виповз з потяга на малесенькій станції серед піль. Кілька хаток і кілька душ. Поза тим мертвечина, чорна, глуха ніч. Була, мабуть, північ, як потяг рушив далі, а я залишився один, як палець, біля порожньої станційки. Мені добре відомо, що до знайомого фермера ще дванадцять миль. Що ж робити серед цієї глухої ночі? Росить дощ, починає чвяхати батіжком в обличчя. І холод наскрізь проймає мене. Дрижу, як в лихоманці. Ні, ні. Нічого тут не вистою. Треба йти. Ось так, вріджуся прямо в темінь ночі і піду.

І пішов. Дороги не знав, а більше догадувався. Та взагалі, яка ріжниця? Аби йти, аби не стояти. Ціле життя ходимо, тиняємося гірше собак, і на одно виходить: на біду.

Десь далеко, ледве око добачує, горить вогонь. Може, солома, може, й хата. Згадуються діточі літа, як дуже лячно було на маленькій душі, а все ж таки — яке страшне марне життя працюючої людини! Просто — погній! Від маленьких літ до самої смерті безустанна боротьба. День в день, з року в рік. Боротьба інстинктивна, за існування, без жалю, без сентиментів. Борешся — житимеш, опустиш руки — здохнеш гірш собаки. Ось і я зараз. Чужа країна, чужа ніч, невідомі поля, глушина... А я мандрую, борюся. Щоб добитися до шматка хліба, щоб продати себе і заспокоїти свій шлунок. І у всіх нас є розум. Всі ми рахуємося найбільш розвиненими живими істотами землі. І всі гнемося, скавулимо безрадно, нарікаємо. А нас топчуть, толочать без жалю, без людських почувань. Але на загальній мові всі ми люди. І ті, яких толочать, і ті, які толочать. Хто ж сміє твердити, що на землі немає благодаті? Коли ти, продажна людино, занедужаєш, то здохнеш. Навіть наука, що зветься медициною, не поспішить тобі на поміч. Бо ця наука даром не дається. Але коли занедужає людина-покупець, тоді весь дім і всі кругом сумні, а наука доказує всі чуда свої. Коли на вулиці здохне собака, то її скоро заберуть, щоб не затроювала повітря. Але коли загине людина з нужди, то забирають її з неохотою, під примусом, щоби теж не затроювала повітря.

Такі дивні думки бушували в моїй голові, і через них я зблукався з дороги. Нюхом чую, що йду погано. Доходжу до якоїсь ферми. Чую стукіт. Підійшов ближче подвір'я і побачив двох людей, що при слабому освітленні ліхтарні порались біля косарки. Привітався, спитав про дорогу до знайомого фермера.

— Мусиш іти назад милю і аж на першому роздоріжжі зверни направо,— була відповідь.

Значить, я таки добре заблукався. Немає ради — повертаю назад.

З тяжким трудом добився до знайомої ферми. Скрізь мертва тишина. Тільки собаки зачули мене і злющо загавкали. Я стомлений, голодний. Думаю собі: тихенько залізу на сіно і пересплю до ранку. А ранком побачу... Та собаки ніяк не пускають мене на подвір'я. Чую — рипнули двері.

— Хто там?

— Це я, той, що минулого року був у вас на жнивах...

— Говори до псів, то не зачеплять тебе, і йди прямо сюди.

Слухаю і найбільш ніжними словами заговорюю сабак. Зайшов на кухню. Старий фермер-німець привітався зі мною так, як би я перед вечором вийшов був від нього за справунками до найближчого містечка. Правда, спитав мене, чи не голодний, але чомусь я не посмів сказати, що ще від ранку нічогісінько не їв. Заявив навіть весело, що цілком не голодний. Але тяжко вдарило мене слово фермера, коли сказав мені, що в нього вже є робітники і для мене праці немає. Що ж тепер?

15 серпня 1924.

Розбудився ранком, поспідав і рішив добитися до найближчого містечка Сайпрес Рівер. Там, певно, знайду більше таких, як я, а — як каже приповідка — в компанії і смерть не страшна.

Кругом рівнина, мочари. Десь близько полудня зустрінув гурт робітників, що йшли теж в напрямі містечка. Люди невідомі, але вже по кількох словах стали близькими, рідними мені. Пішла балачка про роботу, про тяжкі часи.

В містечку знайшли кількадесят робітників, що куняли під елеваторами, під станцією. Час від часу приходили фермери, переглядали всіх, торгувалися. Цілком, як на ярмарку. Ще якби заглядали в зуби, то тоді не було би вже різниці між худобиною і робітником.

Деякі робітники сиділи вже тут цілий тиждень. В них вийшли всі гроші, і жили вони пшеницею, яку крали з елеваторів. Мочили її і їли. Ночували переважно в порожніх вагонах на станції, розуміється, крадькома, бо закон не дозволяє цього. Але нужда й голод — це творці хитрості, яка часто йде всупереч найгрізнішому закону.

Дивлюся на бідні, вимучені обличчя робітників і чомусь думаю: «У всіх них були мами. Всі вони були колись дітьми, яких пестили матері. А зараз розбрелися по світу. Зараз виставляють себе на продаж, щоб жити. І піддержують рештки сил моченою пшеницею. Чи ж можна від тих людей вимагати, щоби не дихали вони ненавистю і гнівом до тих, яким надокучає музика, сите життя і для яких пшениця — це золото?»

ЯК ЖИТИ...

(З циклу «Поміж людьми»)

Блукаю по фермах, черпаю в свою душу фермерські гаразди. Здовж фермерської дороги телефонні стовпи, а мені здається, що на них протягнені не дроти, а фермерські жили.

Старий фермер каже:

— Гірко, брате. Двадцять п'ять років отут обливаюся потом, і в очах лиш полин. Хоч би трохи стало солодко. Як прийшов сюди з старою, то тут, в непроходимих гущах, лиш каюти вили. Викорчував все, прочистив, і нині другий на моїй праці, а я рибку ловлю, дрова рубаю, бараболькою живу. Та й чого то так, брате? Ти з міста, бував у світі, то скажи, бо я не знаю... Подивися на мій горб на плечах. Це ота земля зробила його і хіба та ж земля випростає його. Бо земля нас бараболькою кормить, горби нам робить і вкінці бере нас до себе у вічний холод. Знаєш, брате, я різно пробував, аби жити. Був і солодким, і гірким і так собі — «ні бе ні ме». Але переконався, що як ти солодкий, то злижуть тебе; як гіркий, то плюнуть на тебе; а як «ні бе ні ме», то й пес не гавкне. І я думаю собі так: да святиться міцний кулак. Гей! Колись як був я молодий, то був розбишакою в старому краю. Усі боялися мене, і було добре мені. А став, як то кажуть, чоловіком, то ось як чуєш: солодкий — злижуть, гіркий — наплюють, а «ні бе ні ме», то й пес не гавкне. Та що ж це таке? Як же жити?!

У моїй пам'яті залишилися тільки очі того замученого, згорбленого фермера: запалі, висушені, без про-

мінчика задовілля й надії. І я зрозумів — це були очі людини.

Дорогою мчали автомобілі, здіймали хмари порохи і розсипали поміж бідними хатками слова тої пісні, що її співають тільки за містом. У тих автомобілях мчало життя, для якого віддав свою силу мій згорблений, замучений оповідач.

Я довго говорив з ним і найпростіше намагався вказати коріння його недолі та стежку, якою можна дійти до краших днів. Але він не міг зрозуміти мене. Похищував головою із увічливості, згадував свою Уманьщину, яку покинув тому двадцять п'ять років, і тільки безнадійно махав рукою.

— Таким я вже й умру. Пізно мені зриватися до лету. Вискубані вже мої крила...

А я думав: ти, брате, один з мільйонів безіменних героїв праці, але ніхто не звеличає тебе навіть такою назвою. Хіба я... Але ж бо я лиш дрібненька птаха, що бачить тебе і всіх з висоти, та кігті в мене короткі, ще й пострижені культурою...

Божіжюр, Канада, липень, 1924

ВУДЖЕНА РИБА

Над рікою зустрів чоловіка з двома гарними, чорними псамп. Їв м'ясні консерви і дражнив голодних собак запахом м'яса. Для нього я чужинець, бо він тутешній.

Розбалакались.

Він ловить рибу і з цього живе. Але цього року поганий заробіток. Мабуть, в риб'ячому світі зайшли важні зміни, бо не ловляться на гачки. А людину так легко зловити... Лиш кинь ласий шматок і — готово.

Мій знайомий чомусь нагадує рибу, тільки вуджену (може тому, що сам риболов?). Він сухий, загорілий на сонці, і очі блищать, як у риби. Це сумний нащадок індійського племені, про яке він уже забув. Батько його ще жив у лісах за молодих літ, а тепер конає в самотній хатині. Син, оцей, що сидить над рікою, був на війні у Франції і повернувся з перебитою рукою. Свої дні проводить так: ранком разом з жінкою (дітей у них немає) варить самогон. Потім жінка біжить у крамницю і приносить м'ясних консервів. П'ють і їдять, потім б'ються й кричать. А потім сплять, а ще потім устають і тягнуть на Червону ріку на рибу. Так день за днем.

І вони не нарікають на життя.

Сумний нащадок індійського племені, що сидить над рікою і безнадійно жує м'ясні консерви, хоче чим-будь погордитися переді мною.

— Бачиш, — каже, — отой великий будинок?

Я глянув на протилежний берег і мимоволі довше задержав свій зір на високих будинках, обведених кам'яним муром. Будинки ці на високій кручі над Черво-

ною рікою у вінку лісу пригадали мені вповиті таємничістю самотні вілли французьких маркізів.

— Бачу,— відповідаю по хвилі.— Що ж воно таке?

— Це колишній форт, хлопче... Чудовий форт. О, ти не бачив? Хочеш, перевезу човном! Оглянеш! Історичний форт...

— Яка ж його історія?

— О, історія велика, але ти цього не зрозумієш...

Сумний нащадку вимираючого племені! Ти дуже грубо помилився, бо чи не краще за тебе знаю я історію цього форту! Під ним не спорохнявіли ще кості твоїх сміливих предків, що боронили свою незайманість перед «блідими лицями». Але ти вже не знаєш цього...

— Що ж зараз у цьому історичному форті? — питаю згодом.

— Зараз — прекрасний ресторан, вечорами гучні танці. З міста приїздять сотні панів і паній, веселяться. Це вже діло не наше. І не твоє...

Чоловік, що пригадує мені вуджену рибу, доїв консерви і кинув бляшанку. Потім з погордою глянув на мене. Очевидно, має він мене за вісімнадцятого дурня, бо я — чужинець і не в силі зрозуміти тої історії, якої він сам не знає. Він сидить над Червоною рікою, безнадійно жує м'ясні консерви і ловить рибу, щоб заробити на самогонку і на консерви. А в недалекому форті — музика, вереск, крик, розкішне забуття. Та це не його діло...

Чоловік, що пригадує мені вуджену рибу, відходить убік, закидає вудку і дожовує останки їжі. А мої очі зупиняються на мурах старого форту, по другому боці Червоної ріки. І якось чудно стає, що й я тут. Згадую, що берег, на якому сиджу, зрошений кров'ю індіців та метисів¹, що перед кількома десятками років під отими мурами віддавали своє життя на чолі з Луї Ріелем. Якось чудно, що сиджу на тому клаптику землі, що ще не так дуже давно був короткий час республікою повстанців. Усе це вже забулося, нікими свідками тих розпачливих днів залишилися тільки старі мури, збудовані Гудсон-бей компанією для оборони своїх інтересів. А на могилу повішеного ватажка Ріеля, на католи-

---

¹ Мішанці індіців з білими, або так звані «гевдрія». (Прим. автора)

цькому цвинтарі в Сент-Боніфейс чиясь незнана рука по сьогодні не забуває зложувати свіжі квіти...

Відвів очі від форту, глянув на чоловіка, що пригадує вуджену рибу, а він вже близько мене і шкірить перегнілі зуби.

— Що, подобається тобі форт? — питає. — Там у вас немає таких, правда?..

Я мовчу, і він з вудкою відходить убік. Потім тупо дивлюся на собак, що вилизують оподалік бляшанку з консервів і раять собі морди, і думаю:

«Люди помилилися, коли поділили вік людини на «дитячий» і «дорослий». Бо є в світі дуже багато людей, що до пізньої старості не виходять поза границі дитячого розуму. Життєвий поступ залишає їх на цілі століття позаду, а життєва неправда і несправедливість знаходить у них найсильнішу піддержку».

Форт-Геррі, Канада, вересень, 1924

ЗАБУТА МАТИ

(З подорожі по Канаді)

Придавлено і тужно шумлять темрикові ліси, ніби своєю тихою піснею вітають вечір, що насувається з безкраїх прерій. Десь далеко дзеленькає в кущах худоба, що днює й ночує в лісах, а вздовж вузької доріжки, що в'ється поміж кам'яні скелі,— ні одної оселі. І враз, цілком близько, довго і тривожно завила собака. Значить — оселя!

Лісна дорога раптом скрутила вбік, і там, де малим мостом переступає вона невеличкий потік,— поляна, а на ній, з-за густого гайка соняшників, виглянула стріха оселі. Рішив зайти.

За соняшниками залаяла собака і стрілою кинулась до мене. Я присів, бо це єдиний рятунок від собак. І дійсно, мій кудлатий напасник пристанув, гавкнув раз і другий, потім відбіг і знову залаявся скаженою лайкою. А я не важився підніматись. Собака ж люта і велика.

З-за соняшників висунулась постать згорбленої жінки. Заглянула мене і до собаки:

— На, Джек, на-а-а! Тихо, дурний! Не бачиш, чоловік!.. Марш до буди!..

Собака невдоволено загарчала і, підібгавши хвоста, поплелася поза соняшники, а я зрадів і здивувався, що своїх людей найшов.

— Добри вечір, вам! — кажу.

— Дай боже, добрий вечір,— відповіла.— А відки бог провадить, бо не пізнаю вас...

Я підступив ближче. Була це старенька жінка, в

проношеній сорокатій одежині, і її почорніле, з густими зморшками обличчя, було більше похуже на обличчя старої індійки. Ще й в такій лісовій глуші...

— Чи не міг би я у вас заночувати, бо хутко ніч, а я цілий день на ногах...

Вона поправила жмут сивого волосся, що вибився з-під чорної хустки, і тихо, опинаячись, почала:

— Та я, знаєте, не бороню, але ви самі побачите і... де там!.. В мене ви не заночуєте... І не думайте... В таких порядках... ви ліпше в ліс зайдете...

— Не журіться, бабусю, я не з тих, що до розкошів звикли...

— Не те, сину, що розкоші, а... ну, я не знаю... Сама я, людей мало бачу, рада почути людський голос, та ще й рідний, але... я, сину, разом з худібкою. Ая, з худібкою, а де ж тобі там?!

Я не гаразд розумів, про віщо вона, і радий, що не доведеться ночувати в лісі, легко взяв її за руку.

— Нічого, бабусю, нічого. Ходіть в хату, а то холодом потягає...

Вона послухно повернулася і пошкандибала, опираючись на кийок.

За соняшником — невеличка хатина, і, перше, що впало в мої очі,— без вікон. Біля хатини, в рівному стіжку, нарубаний хмиз, а біля нього, накрита гноєм, собача буда.

— Отакі гаразди, синку, як бачиш... Казала я тобі, а ти не вірив. Заглянь і в мою палату, бо, може, прийдеться ще тобі мандрувати, доки ніч не насунула...

І, переступаючи обережно високий поріг, зайшла в двері. Я за нею. А всередині...

Чотири стіни, обліплені глиною, що при слабому освітленні свічки здавались брудносірими. Хатина низенька, рукою досягнеш стелю. Долівка з дерев'яних кругляків. В кутку примітивна камінна піч. А в тій хатині — під одною стіною корова, під другою теля, між цими ж гребелька з землі чи гною, а на ній лахміття.

Я здивовано оглянувся на жінку.

— Оце моя постіль, сину,— і вказала на гребельку.— Двадцять два роки на ній відпочивають мої кості. Тобі ж, синку, нема де примоститися...

Але я не думав про нічліг. Я взагалі не міг думати. Здавалося часами, що я сплю і все це сниться мені.

— Як це так, бабусю? Невже у вас не було ніколи хати?

— Хати!.. — і гірко посміхнулась.— Але я присяду, сину, не служать вже ноги. А ти на той ковбок сядь, бо ослонів в мене нема...

Вона присіла на краечку греблі між коровою і телям, я — на рівно зрізаний і викорчований пеньок. А бабуса кахикнула і почала свою гірку мову.

— То є так, сину. Розказувати багато нема що, бо то лиш довга біда і все однакова. Двадцять два роки тому приїхали ми сюди. Я і мій небіжчик, дай йому, боже, царство небесне. В краю¹ ми бідували, він в дворі формалював², я, де могла, там заробляла. Двоє дітей в нас було, Гануська і Митрик, та повмирали, біднята. Гануська мала вже сьомий рочок, але почала кашляти, потім чомусь пустилася їй кров з рота, і віддала богові душу. А Митрика, най преч кажеться, підвіяло, як мав четвертий рочок, помучився, бідний, і вмер. Гірко я пережила їх смерть, не могла я, синку, найти собі місця, куди ходила, то привиджувались мені. Плакала, плакала, а потім і перестала. Не могла вже, сліз не стало...

Під стіною жалісно замукало теля. Бабуса повернулась і як би до дитини:

— А ти чого, мале? Молока? *А хто ж це недавно ссав? Встидайся! Таке велике і не знає міри. Ну, ну, дрімай...

У відповідь з другого кутка глухо заревіла корова і повернула голову до теляти.

— А ти, стара, що? Мама!.. Знаю я, але будь безпечна, твоїй доньці я кривди не роблю. Ви в мене в пошанівку, нарікати не можете...

І звернулась знову до мене:

— Я з ними, як з людьми, говорю. І розуміють вони мене, а я їх. Кажуть, худобина німа і дурна. А то не так. І в худобини є серце. На мене, стару, вони так вважають, так слухають, що дай боже жити так всім людям. Але на чому я скінчила?.. Ага! Так в той час пішла була чутка в нашому селі, що в Канаді даром

---

¹ В Галичині.

² Наймався на економію

землю дають кожному. Ми з небіжчиком порадилися, так і так, бідуємо гірко, то більшої біди чей же в світі не буде; і продали хатину і ті загони, що мали, і поїхали. Плакала я, бо лишила діти, хоть в землі, але в рідній. Ніколи й барвінку не прополе ніхто на їх могилках...

Приїхали, ні слова не розуміли, а були такі вже, що й по-нашому говорили. Питають, на яку землю хочемо йти, чи любимо ліс. А в нас в селі лиш пан мав ліс, зраділи ми, що буде своя деревина і на будинки і на опал. Пішли в ці дебрі, далеко від людей. І мучились, ой то-то мучились! Грошей в нас не було, збили якусь колибу і від ранку до ночі руками корчували дерева, викочували каменюки, аби придбати землиці. Стяглися якось на корівчину, та біда не покидала. Скоро вродилася в мене дівчинка, а то й зима надійшла, мерзли ми, я тілом своїм гріла її, хоч самій пальці відмерзали. Але перебідили. Весною мій небіжчик, дай йому боже царство небесне, збив оцю стайню, щоби хоч якийсь час мати дах над головою. Літом думали хатину майструвати. Одного разу небіжчик пішов за мукою, дванадцять миль треба було йти, на плечах нести мочарами мішок муки, та як вернувся, як ліг на оцю постіль, то й не встав вже більше. Слух цілий, як колодка, відняло йому руки й ноги, і вмер. А по його смерті вродилася друга дівчинка. І лишилася я сама в цих лісах. Бог один знає, як жила я... Чистої землі маленько, от лиш на барабольку, а лісу їсти не будеш. Але перебідила. В оцій стаєнці виухала їх, вигодувала, сльозами гіркими вмивала їх лица, аби росли на славу богові й людям...

Бабуся замсвкла, вдивилася в кут стайні і сумно захитала головою. І аж по хвилі, ніби до себе самої:

— А тепер я сама, як палець...

Я мовчав. Я не міг здобутися на слово. Бо я намагався поставити перед себе двадцять два роки життя цієї матері і ніяк не міг зібрати їх до купи. Двадцять два роки з коровою, далеко від людей, в безупинних злиднях. І аж по хвилі спитав:

— А де ж тепер ваші дочки?

— Дочки, сину, повиходили заміж. Одна і друга. Жиють собі не зле і не дуже добре, але вже хоч не так, як жили в цих лісах. Мають свій хліб і до хліба...

— Ну, а чому ж ви, бабусю, не пішли жити до них? Хоч на старі літа зажили б спокійно...

— Ей, синку, не такий тепер світ. Казали мені, аби йти, але я не хотіла. Нашо їм годувати ще один рот? Маму люблять, доки здужає робити на них, а як по-старіє, то... Та що й казати! Скрізь воно так...

Схилилася низько-низько, і я не знав — плаче вона чи розганяє жаль свій пекучий? Мені стало страшенно жаль її. Хотілось вирвати цю страдницю з цих дебрів і дати їй змогу прожити хоч останні дні спокійним життям, але — тут я вкусив до болю свої вуста. Хто я? Все, що на мені — мій маєток. А шире серце не загриє довго...

— Якщо просили вас дочки, то йдіть, бабусю, — почав я знову.

Вона не зараз підвела голову, потім поморшеною, висохлою рукою витерла очі, хоч сліз в них не було, і голосом найчулішої людини в світі, що в ньому вся розпач і безнадійність і безвихідність, сказала: .

— Піти можна, але знаєш, синку, скажуть старій посунутись раз, скажуть другий і третій, а як скажуть четвертий, то вже не буде куди сунутись. Впаду я... А так, сама я собі тут, доки здужаю ходити. А ляжу, то все одно вмирати чи тут, біля корови, чи там. Кому така стара потрібна?.. Мені вже недовго жити, а прожила на цьому місці двадцять два роки, то проживу ще ті дні, що назначені мені...

Я довго мовчав. Схватив голову в руки і мовчав: І здавалось, що все це сон. Не вірилось, що в світі існує електрика, радіо, автомобілі, телеграф. Чомусь згадалась за далеким океаном рідна старенька мати. Така ж згорблена злиднями, висушена працею і сльозами. І добра, ласкава... Бувало надворі заметіль, мороз, а нас пятеро тиснемося на печі, пустуємо. І велике в нас свято, як куплять оселедця. Один оселедець на семеро душ. Мама ділить: батькові хвіст, дітям по тоненькому шматочку, а собі голову. Стане під піччю і ссе, і нікому навіть догадатися, що немає чого ссати в тій сухій голівці. А діти з печі:

— Мамо, що ви їсте? Дайте й нам!..

І добра мама ділиться з нами ще й тою головою. А в зажурених очах найніжніша і найглибша любов до нас, пустіїв.

...Мамо, мамо! Як все це минулося... Розгубилися ми, розбрелися, як руді мишенята по полі. Ти там, за широким океаном, я тут, мов окаянный. І вже не знаю тепер, хто моя мама. Так багато їх, печальних, зажурених, що всіх їх однаково люблю і шаную...

Селкірк, Канада, серпень, 1925.

УТЕЧА

За містом, над тихою річкою, сумний будинок лікарні. Над входовими дверми, як би під дашком, висічена з каменя статуя святого Йосипа, патрона цієї лікарні.

Чотири тижні, а здається чотири роки! І так, неначе живцем замурували тебе в темний льох. Усе вже давно знайоме, старе. А повітря — лабораторія аптекаря. Дихаєш ним, їси його, кашляєш ним. І мимоволі дивуєшся витривалості тих полинялих французенок, що наділи на себе набожні чорні сутани монашок і роками не виходять з цих просяклих ліками і людським стогоном стін. Їх, як і стіни, не зворушує ні плач, ні благання, ні зойки, ні божевільний крик хворих. Тисячі людей, що скінчили тут своє життя, зробили їх байдужими до людського болю. Часами вони ласкаво заговорять, ласкаво вдавано, бо в їхніх очах під крилатими косинками давно немає вже того, що поза шпитальними стінами зветься милосердям. Невеличкий срібний хрест, що теліпається на чорному шнурку нижче пояса, залишився тільки формальною відзнакою їхньої професії, як в офіцера срібні зірки.

Довго не міг я заснути в той вечір. У віддаленій кімнаті хтось протяжно стогнав, і стогін цей нагадував виття голодних вовків серед безлюдних прерій. І серед того стогону — тихо відчинилися двері. Від них, наче примара, попливла до моєї постелі чорна постать старої сестри-жалібниці. Пристанула, вдвинулась в обличчя. Я ворухнувся. А вона шепотом:

— Ви розумієте слов'янську мову?

Я не розібрав, чого їй треба, бо сказала надто поганою англійщиною з сильним французьким акцентом.

— Чи розумієте, питаю, якусь слов'янську мову?

І я — не то гордо, не то радісно — зараз же відповів:

— Розумію.

— Накиньте на себе халат і йдіть за мною.

Це зацікавило і здивувало мене, але, вважаючи на хвору ногу, я обережно підвівся, одягнувся, узяв милиці і пошкандибав за сестрою.

— Один хворий, поляк або руський — не знаю — чогось добивається, і ніхто не розуміє його, — пояснювала, коли ми повільно проходили довгим коритарем.

Зупинилися перед 14-ю кімнатою. Увійшли. Сестра вперед, я за нею. У кімнаті трое ліжок, з них двоє порожні. На крайньому, близько вікна, горілиць лежав, очевидно, живий ще чоловік. Сестра підійшла ближче, але він не поворухнувся, хоч очі мав відкриті.

Ми мовчали. Стояли і не знали, що робити. По хвили сестра кашлянула. Хворий важко, як би знехотя, перевів очі на неї, а я підступив ближче. Підступив, глянув і зразу пізнав, що це мій близький брат. Хіба таке обличчя може бути в кого іншого? На ньому ж вся печаль нашої замученої країни, біль цілих десятиліть, і жаль, і низька покора.

— Можете говорити тепер, — сказала сестра, вказуючи на мене.

Хворий також перевів очі на мене і, здається, не розумів слів сестри, бо лиш дивився і мовчав. Його до неможливості худе і вишвіле обличчя болісно скривилось. І він повільно, як би після тяжкої втоми, закрив очі.

— Він заснув, — шелнув я.

— Ні, він не розуміє, чого ми прийшли. Спитайте, будь ласка, чого йому треба.

Я підступив ближче. І не знаю чому — але тяжко було озватися мені. Видалось, що все це зайве. Чим міг я допомогти цьому півживому людському кістякові, що чудом держався ще при житті? Але зважився і спитав тихо, з глибоким співчуттям, що аж самому стало противно:

— Чого вам треба?

І він зараз же відкрив очі. Але мовчав. Дивився на мене ніби мертвими, застиглими очима і мовчав.

— Ви розумієте мене? — нахилився я до нього.

І мертвецькі очі раптово поширились, здавалось, загорілись, забились в них останки життя. На обличчі задрижали засохлі мускули, і він, задихаючись, успів сказати:

— Сі... сідайте...

— Сестра питається, чого ви хочете? —

— Сідайте... скажу...

Я присів. Він теж хотів піднятися, але ворухнувся, глухо застогнав і:

— Не... не могу. Сядьте ближче...

Сестра положила на його голову руку, як би розуміла й заспокоювала. А я присунувся ближче.

— То є так, — почав тихо, лихавично. — Я хутко вмру, і вони знають це добре, бо прийшли, щоби я висповідався. А це значить смерть...

— Що він каже? — перепинила сестра.

— Каже, що...

Але хворий не дав докінчити мені.

— Це значить смерть. І я не хочу сповідатись. Я вже так тяжко покараний на цьому світі, що на другому не боюся нічого. Більшої кари вже нема ні тут, ні там. Скажіть, що я не хочу і не буду. Не хочу і не буду...

Я підвів очі на сестру.

— Що він каже?

— Каже, що хутко помре...

— Це так. Якщо він житиме до завтра, то добре...

— І каже, що не хоче сповідатися.

— Не хоче сповідатися? — здивувалась сестра, і під крилатою косинкою гнівно нахмурились її рідкі брови. — Як це так? Старий чоловік і...

— Каже, що не хоче і не буде...

— Він, здається, дещо ненормальний. Ви погляньте на його очі. Як ви думаєте?

— Не знаю, — відповів я, не думаючи, і глянув в його очі. А очі, ті запалі, погаслі очі — в сльозах. І я забився думками, задрижав. Хто цей нещасний? Що думає він? Яка таємниця видавлює останки сліз на його тихих, далеких від життя очах?

— Вони не всилують вас, — почав я заспокоювати, а потім до сестри лагідно, як син до матері:

— Сестро! Дозвольте нам залишитися вдвох. Він дуже нещасливий.

Вона хитнула головою на знак згоди, хоч обличчя її не вигодилося, і додала:

— Старайтеся вмовити його, щоб приймав святу сповідь. А через півгодини дайте йому одну ложку цих ліків, щоб, значить, до ранку не вмер. А вранці прийде священник...

Вона ще набожно похитала над хворим головою, тяжко зітхнула, підіймаючи вгору очі, і тихо вийшла.

Я глянув на хворого. По його сухому обличчю скотились дві срібні сльози і залишили за собою дві стежини. А я, як дитині, витер ті стежини краєчком сірого накривала й шепнув:

— Не плачте!

— Ви не дивуйтесь, це,— і він глибоко вдихнув повітря,— це з жалю, що нема спокою навіть перед смертю. Що я кому винен?..

Я не гаразд розумів його, але й не розпитував. Може, він з гарячки, може, дійсно ненормальний? І стало чомусь лячно, що в цю пізню ніч, на моїх очах, він може померти.

— Допоможіть мені лягти вище, бо не можу сам, а мені легше буде,— просив тихо.

З трудом, опираючись лиш на одну ногу, я взяв його під пахви і — жахнувся. В моїх руках були тільки голі кості, що, здавалось, ось-ось розсиплються. І мене цілого пройняв дивний переляк. Я відчув у своїх руках мерця. І, напружуючи всі сили, обережно підсунув його вище, підложив під голову дві подушки й відітхнув, як би після тяжкої праці.

Він дивився на мене. Маленька, ніби стиснена й видужена голова, здавалася на тлі білої подушки головою немовляти, але сиве волосся, що прилипло на високому лобі, і рідкі сиві вуса під надто сухим і довгим носом нагадували старовинну мумію в музеї.

— Так ліпше... не душить так у грудях,— сказав по хвилі голосніше і безсило опустив голову, як би не міг вдержати її на подушці.

— А ви не говоріть, вам, може, шкодить...

— Брате мій! — прохрипів на відповідь і підвів голову, а в запалих очах я побачив ту безмежну, дійсну доброту, що буває в людей тільки перед смертю. — Брате мій! Я не боюся нічого. Я хочу вмерти, давно хочу й не можу...

— Ви довго вже тут? — перепинив я його.

— Півтора року в Канаді, а тут від зими. Самий же я з Бережанського повіту, як знаєте...

— Знаю.

— Так-то. Сповідатись не хочу, бо нема в мене гріхів. Я чистий, вимитий слезами, і мені нічого не треба. Та хочу розказати вам, бо перед смертю принесли ви мені пахучий вінок рідного слова в ці чужі стіни. Може, це добре, а може, й ні, але...

Він зайшовся сухим, уриваним кашлем і тихо застогнав.

— Не говоріть так багато, бо...

— Нічого. Я вже не дбаю. Ви не журіться, бо бачите, що нема вже ким і чим...

— Як вам тяжко, то я дам ліків. Сестра казала...

— То є так, брате. Як чоловік зноситься, що нема в ньому вже ні одної здорової жили, то тоді дають ліки. А ліки підтримують чоловіка лише тому, аби мучився далі...

Нова хвиля сухого кашлю, що, здавалось, роздавить запалі груди, скрутила його, як хлопчика, і він, задихуючись, відкинув голову на подушку. І лиш по хвилі, крізь стогін, прошепотів:

— Дайте ліки...

Я мигом налляв брудночервоних ліків і напоїв його. Кашлянув ще разів три, потім схилив голову, ніби зів'яв або відпочивав. А я сидів над ним і не знав, що чинити далі. Покликати когось чи...

— Це лиш тому я випив, щоб стало сили розказати,— тяжко дихаючи, промовив він, не підіймаючи голови.— Мені легше вже. Бо для тіла є ліки, а для душі нема. Хвора душа точить серце, як черв'як, і мучить довго й тяжко. Ой мучить, мучить...

По коритарі пройшов хтось, чалапаючи тихолазами, і хворий підвів голову, наслухував хвилину. А потім вп'ялив у мене очі і міцнішим голосом, виразно почав знову:

— Буду говорити, доки зможу, і хай це буде сповідь моя. Я, брате мій добрий, чоловік простий і слабкий, дуже слабкий. Десять літ чекаю на смерть і не можу найти її. Сили не було в мене найти. Слабкий я дуже. А за мною, гейби на конях, женеться скрізь страшний біль і мучить, і сушить, і жити не дає, але не вбиває. Ще

шастя, що зимою впав на вулиці, найшли, привезли сюди, і тепер вже кінець. Чую, що лиш пушечка духу, і тому поспішаю...

І він глибоко зачерпнув повітря, закліпав очима, тяжко зітхнув.

— У чотирнадцятому році наскочила на нас та війна так, що й не стямилась, як одного дня заgrimіло за селом, задудніло. Московське військо почало стріляти з гармат на село, і перша граната вдарила в мою стаєнку і не лише запалила її, але вбила й мою жінку, що в той час доїла корову. Діти в хаті зробили страшний крик, і я, не думаючи довго, вхопив двох маленьких на руки, а на трое старших крикнув, щоб бігли за мною, і через город кинувся з ними в ліс. Хата ж моя була під лісом, і тому москалі стріляли туди найбільше, бо думали, що заховались там австрійці. Відніс я дітей в глибокий яр під лісом, а сам вернувся до хати, кинув оком, що від розваленної стайні займалася вже сусідова стодала, але не рятував, бо не при своєму розумі був. І сусіди повтікали, хто де міг. Ухопив я лопату й назад в яр. Думав — хоч дітей урятую. І викопав я в крутому березі яму, приніс грубі сволоки, що готував на нову хату, вкрив ними яму і прикрив її зверху землею та дерниною, що й не пізнати. Повпихав я туди переляканих дітей, заложив вхід грубими дверми, ще й підпер так, що зсередини сам я не вийшов би. Та згадав, що може, війська довго будуть битися, і побіг до хати взяти дещо для дітей. Хата вже горіла, але я успів ще захватити мішок муки, трохи хліба і що сили було побіг городом назад...

Він замовк і заплющив очі. Але нараз здригнувся, потряс головою і, як би боявся, що занадто довго відпочиває, розказував далі.

— Лиш вибіг я з города на стежку, як переді мною станули три мадьярські жовніри і, не питаючи ні слова, — рушницями по плечах. Я почав розказувати, показувати на яр, але вони не дивились. Схватили за руки, зв'язали й погнали за село. Як просив я їх, як благав, що там діти мої, бо найстаршому дев'ять рочків, найменшому ж лиш рік. Та що казати, не розуміли вони мене, я їх. За селом були австрійські війська, мене привели до коменданта, але й той не розумів, ще й вдарив чоботом, як я впав йому до ніг. А москалі почали під-

сுவатись, увійшли в село, і австрійці відступили. Погнали й мене. Плакав я, як дитина, до крові покусав губи, та ніхто не розумів мене. У другому селі передали мене жандармам, що вже розуміли по-нашому, і я сказав їм, як і що. Але вони здвигнули плечима. «Ти шпiон,— кажуть.— Перекрадався до ворога нашого...»

— Було піти з ними й показати все,— перепинив я, почувавачи, що оповідання нещасного батька доходить до жахливого кінця.

— Не хотіли й слухати, а втім — як йти, як там уже фронт?.. І мене повезли, закованого в кайдани, спершу на Мадьярщину, потім до Талергофа¹. Брате рідний! Як я мучився, кого я не просив, скільки не думав про смерть, і нічого. Галичину займали російські війська, ні написати, ані спитати. Посивів я там за місяць, дідом зробився. І молився, просив бога вдень і вночі. І все ще думав — може, найшли люди, може, москалі найшли і врятували, хоч... кому треба в той яр іти... І просидів я, брате, круглий рік в Талергофі, промучився, і як я не збожеволів, не знаю. Ще тою слабою-слабою надією жив... По рокові випустили, але не додому, бо був там ще фронт. Післали в табір утікачів в Гмінді, і аж у три роки пізніше пробився я до села. Та з села лиш купки глини лишилися. Дехто з людей жив вже в землянках, а я...

Він зупинився, якось дико вибалушив очі, зіпнів зуби і, задихуючись, почав крізь горло шипіти:

— Я боявся спитати людей, хоч вони дивились на мене так, що я зрозумів їх. І тому боявся. Я побіг в яр... Глянув і задеревенів. Яма засунулась, з дверей і сволоків ні сліду. І не своїми очима оглянувся я довкола. А за мною сусідська жінка, біла, як крейда, і крізь плач: «Василію! Діти твої на краю твого города закопані...»

— Як-то? — спитав я нараз і почув, що голос мій дрижить. Але хворий, як би не чув мене — говорив далі.

— Найшов я затоптану спільну могилку, влав на неї і гриз землю, ревів, як ранений звір, аж доки не збіглися люди й не відтягнули. А як вгамували, то й розказали. У два тижні найшли хлопці, що вигнали пасти худобу, ту яму в яру. Віддалили двері і найшли лиш

---

¹ Концентраційний табір в Австрії під час імперіалістичної війни, прозваний «ноюю Голгофою». (Прим. автора).

трупика. Казали — закривавлені були двері зсередини, бідні небожата били кулачками до крові, а може, з голоду кусали руки, може, подушилися... Ніхто не знає... Найменшому добігав рік, найстаршому дев'ять...

Я відвернувся. Я боявся глянути в обличчя нещасного батька. І лиш чув, ніби крізь сон, як він давився сльозами і кінчив.

— Я онімів був, здичавів. Не їв тиждень цілий, не спав. Діти ставали переді мною, і я чув їхній крик, бачив, як простягають до мене рученята і просять: «Татусю наш! Ми їсти хочемо...» Хотів я наложити на себе руки, пробував, та люди, не дали. А як скінчилася війна, лишив усе, і за порадою людей виїхав у світ, доїхав до Канади, щоб забутися. Утік я, брате. Думав — втечу від болю, та він за мною слідом. Не було спокою, не було й смерті... перед очима все діти, а у вухах голос: «Тату! Татусю! Чого нас мучиш, пусти нас!..» А хіба я...

Він уже не докінчив. Задрижав цілий, глухо застогнав, як дитина. Я схватив його голову, пригорнув до себе і гладив руками рідке сиве волосся, розтирав його тяжкий біль. А він скорчився і зробився маленький-маленький, і голову заховав в подушку, як би хотів задушити і ридання, і нові хвилі болю.

Я щось сказав, щось говорив, а може й ні, не тямлю. Пестив його біля себе, як мати дитину, і знав, що ніхто ніколи не зуміє передати цього великого болю другим. У моїх руках корчилась знівечена людина, що на порозі смерті залишала людському родові клаптики свого закиглого болю, а може, й прокляття. На мою руку падали сльози людини-батька, що був один з найбільших героїв проклятого часу тої культурної епохи, що нею так дуже гордиться світова буржуазія.

І пройняв мене мороз, бо відчув я, як сивий, замучений батько цілує на подушці мою руку. І схилився я до нього, пригорнувся, як до рідного, і заколисуючи його до сну, думав:

«Брате! Твої діти— діти нас усіх, лиш не всі розуміють це... Які ми всі ще безпомічні, дрібні, нерозумні!..»

Він вже не говорив. Може, від моєї руки, а може, з утоми — затиш, і я не знав, заснув він чи лиш так. А тисячі думок у моїй голові билися, як у клітці, і я все ще гладив його ніжно, любо, за себе і за всіх нас.

Це все, що міг я дати йому від людськості...

Він більше не розбудився. Вранці, коли сестра увійшла в кімнату, я прокинувся і відчув, що мій товариш холодний. Моя ліва рука, на якій лежала його голова, була ще вогка від сліз. Але я не знаю — від його чи від моїх?

Сестрі не сказав я ані слова. Ще раз глянув на скорченого, закостенілого батька. І легко зітхнув, бо зрозумів, що вкінці він таки утік від свого болю, від життя.

А коли повертався довгим коритарем в свою кімнату — подумав:

«Він — найбільший невідомий солдат у світі, але ніхто не зробить йому гучного параду, ніхто не затопить його могилу сотнями вінків. Бо його геройство було не на вістрі закривавленого штика ненаситного імперіалізму, а в батьківському серці. Сльози ж його стали прокляттям безсоромного часу, що його породив капіталізм...»

А на другий день, як його тіло спускали в чорну яму, я один стояв над простою домовиною і враз з грудкою землі — кинув і своє чуле серце...

Сент-Боніфейс, Канада, березень, 1925

З М І Є Т

ОПОВІДАННЯ

З книги «Фільми революції» (1923)

	Стор.
Напівдорозі	7
Шпiон	13
Ночівка	20
Лі Юнк-шан і Лі Юнк-по	24
Перший розподіл	30
Княжна	37
Він не поміг	57
На конгрес	61

З книг «Проти смерті» (1927)

«Матвій Шавала» (1931) та ін.

Проти смерті	63
Тайна ночі	69
Змовники	83
Смерть Асуара	91
Біла мавпа	106
Надії	114
Апостоли	123
Бейбі	139
Як жити	162
Вуджена риба	164
Забута мати	167
Утеча	173
Юра Данищук	182
Зустріч на океані	192
Осінь в димах	196
Протокол	200

КАРПАТСЬКА НІЧ <i>(Повість)</i>	. . . . .	. 207
В ПОЛОНІ МОРСЬКОЇ ОРДИ <i>(Уривок з повісті „Акули“)</i>	. . . . .	. 323
НАРИСИ. ПУБЛІЦИСТИКА		
Каналська Україна	. . . . .	. 335
З прерій Канади в степи України	. . . . .	. 363
Автопортрет	. . . . .	. 431
Про себе	. . . . .	. 440
Примітки	. . . . .	. 461